

886.7

3-78

ГОРЯНИНЪ

КНЕЗЪ
ИВАНЪ КУЛИНЪ

ПОВЕСТЬ

З
А
В
Е
Т
И

1936

КНИГА

9

ЗМЕЙ ГОРЯНИНЪ / КНЕЗЪ ИВАНЪ КУЛИНЪ

П О В Е С Т Ъ Т А
КНЕЗЪ ИВАНЪ КУЛИНЪ
ОТЪ ЗМЕЙ ГОРЯНИНЪ Е
КНИГА ДЕВЕТА ОТЪ ПЪР-
ВАТА ГОДИШНИНА НА
БИБЛИОТЕКА ЗАВЕТИ

З М Е Й Г О Р Я Н И Н Ъ

КНЕЗЪ
ИВАНЪ КУЛИНЪ

ПОВЕСТЬ

З А В Е Т И

1 9 3 6

ЗМЕЙ ГОРЯНИНЪ

Въ живота, макаръ капризниятъ нравъ на този таинственъ ваятель, да не е билъ щедъръ съ ласки къмъ човѣка и къмъ писателя, Змей Горянинъ е жизнерадостенъ, веселонравенъ, шеговитъ и пълненъ съ вѣра въ бжднинитѣ на България и въ себе си. И ако трѣбва да се допълни все така кратко основния духъ на неговитѣ произведения, необходимо е да се отбележи незлобивия хуморъ, който като лека утринна мъгла обвива съ топлота стихотворенията му и да се подчертае любовта му къмъ нашето минало — живата сила, която кове български духъ.

Свѣтлозаръ Димитровъ — съ това име е потопилъ свещеникътъ Змей Горянинъ въ дунавска вода — е роденъ въ Русе на 29. XII. 1904 г. Завършилъ гимназия въ родния си градъ, той се отправя за София, подгоненъ отъ жаждата да изпие тънкоститѣ на висшата търговска и финансова наука. Ала съдбата го заставя да изучи счетоводство и то на практика, вѣнъ отъ Университета, за да сподѣля и до днесъ нерадата участъ на много български писатели. Свѣтлозаръ Димитровъ се разписва всѣки месецъ въ ведомостъта за заплати въ едно държавно учреждение, за да получава срещу това авансови разписки, а Змей Горянинъ открадва по нѣкой часъ отъ деня и много ноци отъ съня си, за да ги посвети на единъ старъ порокъ, усвоенъ още отъ ученическата скамейка.

Първитѣ претенции на пробуждащия се писателъ сж стихотворения, които Змей Горянинъ печати отъ 1920—22 год. въ русенското ученическо списание Свѣтли

зари, на което една година е и редакторъ. Наистина тия стихотворения сега не сж гордостъ въ съзнанието на Змей Горянинъ, но стихотворството си остава неговъ непоправимъ порокъ и до день днешенъ. Цикълъ стихотворения по късно той печати въ списанията Хиперионъ и Стягъ, после въ в. Литературенъ гласъ, сп. Стара планина, в. Зора и въ седмичната хумористична страница, приложение на в. Време — Весело време, на която Горянинъ е и редакторъ презъ 1933 г.

Змей Горянинъ е написалъ много стихотворения. Пише и сега. Ала все пакъ тѣ не сж твърде убедителни, за да дадатъ основание и право да бжде причисленъ къмъ лирицитѣ Сърдцевината на стихотворнитѣ му работи не е лиризма, не е тжжната, или весела пѣсенъ на едно отзивчиво сърдце, на една чувствена натура. Тѣ сж по-скоро отражения на слабостта на човѣшкия разумъ да лети въ висинитѣ на житейскитѣ блага, отражения пречупени презъ призмата на хумористичния и оптимистиченъ духъ на Змей Горянинъ. Човѣкъ иска много, ненаситенъ е, повлѣченъ е всѣкога отъ жаждата да познае и да получи всичко, което поднебесния свѣтъ така щедро раздипля предъ лакомника за богатата на материалната култура. И все пакъ тоя ненаситенъ лакомникъ е принуденъ да се примири съ условията, при които е заставенъ да сжществува, безъ да се отчае, безъ да престане да бжде жизнерадостенъ. Единъ оптимизъмъ, ала не оптимизъмъ на примирението, а на жизнерадостния духъ е, който лѣха отъ стихотворенията на Змей Горянинъ И за това въ тѣхъ нѣма лиризмъ.

Презъ 1929 г. Змей Горянинъ излиза съ исторически разкази въ пловдивското списание Детски животъ. Насърденъ отъ успѣха на първия си разказъ, той отдава съ такава страсть творческитѣ си сили на децата, че днесъ вече е мжчно да се намѣри детско периодическо издание, въ което да не се срещатъ негови работи и въ което той да не е желанъ авторъ за децата и

ЭМЕЙ ГОРЯНИНЪ

търсенъ сътрудникъ за редакторитѣ. Тоя фактъ, разбира се, не е безъ значение : — той говори не само за популярността на Горянина срѣдъ детския свѣтъ, но и за качества на неговия исторически разказъ за деца. И ако все още не е остарѣло твърдението, че популярността не е залогъ за художествитѣ качества на даденъ писателъ, още по-малко е остарѣло твърдението, че наивитетътъ на децата за много писатели е залогъ тъкмо за положителна провѣрка на достоинства на произведенията имъ.

Първиятъ исторически разказъ за деца има почти сждбносно значение за Змей Горянинъ : като нѣкакъвъ жизнеспособенъ бацилъ, той разгаря у него страсть къмъ българското минало, върху коего именно кълни, расте и крепне снагата на яркъ български духъ въ литературното му творчество, закърмено съ славата на българското минало и посветено на утрешната културна мощъ на родината му. Интересно е, че като ученикъ Горянинъ най-много отъ всичко е мразѣлъ тъкмо историята. „Защото, изповѣдва той, никога не можахъ да я науча нито отъ учителя, нито отъ учебника“. Змей Горянинъ види се е забравилъ, че понѣкога животътъ и природата, съ една удивителна воля, заставятъ човѣка да върши това, което е негова сжщностъ и което самъ не осъзнава. Нѣкога въ Пловдивъ вуйчото на Свѣтлозаръ Димитровъ, е билъ заставенъ да преподава история на племенника си съ приказки, които самъ е съчинявалъ. Тѣй уроцитѣ зараждатъ у Змей Горянина идеята да пише исторически разкази и му отварятъ очитѣ да прозре въ нашата история една пребогата и неизчерпаема рудница, отъ чието злато сигурно никога не ще се откаже. Отъ него той кове своя български духъ и чрезъ него духа на своитѣ млади читатели. Това дълбоко и силно влияние на нашето минало върху Змей Горянинъ го поджегва да създаде библиотека Робство и освобождение, която издаде двадесетъ книжки, въ които сж приютени 49 исторически разкази.

Преиздадени въ 1935 г. отъ книгоиздателство Ив. Куюмджиевъ въ отдѣлна книга, подъ насловъ Непобедимитѣ, тия разкази сж опитъ да се изяснятъ въ художествени образи откъси и дейци отъ епохата на нашето възраждане.

Разказитѣ за непобедимитѣ не останаха скрити за блителното око на Министерството на народното просвъщение, което поднесе на Змей Горянина отличието — насърчение. Семето падна на плодна пръстъ: — презъ годината, която си отива вече, Змей Горянинъ подари на свойтѣ съграждани и на читателитѣ си нова сбирка разкази — Последниятъ день, които възкръсватъ въ свежи, обагрени съ художническа любовъ и майсторство, образи русенскитѣ герои на предосвободителнитѣ дни. Съ приласкваща топлина на българско чувство, Змей Горянинъ раздипля драматичната напрегнатост на крайдунавския градъ, поетичността на старинния романтиченъ битъ, легендарното въ подвизи и героизмъ, готовността да се умре за родъ и родина и коравината на духа и волята, които се не стопяватъ въ огъня на хитростъ и на жестокостъ. Авторътъ владѣе освенъ това и изкуството да окъпе душата на читателя въ духа на свойтѣ герои.

Да се твърди, че Змей Горянинъ нѣма грѣшки е много смѣло, но че насърдената младостъ е винаги по дейна, може да се твърди спокойно. Поджегнатъ отъ радостта, съ която бѣ посрещнатъ Последниятъ день, Змей Горянинъ предлага чрезъ библиотека Завети повестта Кнезъ Иванъ Кулинъ. Изкована отъ златото на тѣй богатото наше минало, тази повестъ изправя въ цѣлия му значителенъ и изключителенъ рѣстъ единъ отъ ония достойни синове на родната земя, които въ живота иматъ една задача и единъ едничкъкъ смисълъ: да дадатъ всичко и преди всичко живота си за свободата и за величието на своя народъ и на своята свидна земя. Иванъ Кулинъ е отъ ония, които, до като сж живи, до като дишатъ въздуха подъ небото на поробената си

родина, не могат да избуяват, че са били истински роднина си, отъ били, както единично събитие е въ състояние да ги увери, че действително са били българини, Иванъ Кулинъ е тилъ въ ония дни не е ослепял и каленъ въ борби български духъ, които били потопили върху пленитъ си последните и най-тежките въ сжшность бремъ, бремто на ония устреми, които дръвчиха съ страстъ героизма на българския народъ, цвнналъ по-късно съ свидна слава върху челото на Шипченския балканъ.

Историческия сюжетъ и българскиятъ духъ, съ които свѣтятъ разказитъ и първата повестъ на Змей Горянинъ, не биха били единичното имъ качество, ако авторътъ не владѣеше изкуството да разказва непосредствено и естествено, както и изкуството да багри по нѣкога картинитъ и образитъ съ тънъкъ хуморъ. Вънъ отъ това, предимство е, струва ми се, че Змей Горянинъ не обича да бжде шедъръ въ слово и багри, нѣщо което придава една стегнатостъ на стила и на образитъ. При тази стегнатостъ, продиктувана отъ стремежа да се даде най-типичното, най-интересното, събития, случки и образи се релятъ въ логическа последователность като на филмова лента: — наситени, сбити, интересни, напоени съ драматическа напрегнатостъ.

Макаръ още твърде младъ въ литературата, макаръ още да не е натрупалъ много томове, Змей Горянинъ издава сигурнитъ данни на утвърденъ въ срдѣства и похвати писателъ, съ опредѣлено и установено отношение къмъ българската култура и по специално къмъ нашето минало. А това което даде до сега на нашата литература, говори достатъчно убедително, че Змей Горянинъ ще даде и повече, и по-завършени, и по-задълбочени творби и, че не ще отимне като случаенъ съвремененъ герой на перото.

Никола Т. Балабановъ

Духай, северни вѣтре!

Духай съ цѣла сила! Скови съ ледения си дѣхъ снагата на Дунава, засвири страшна пѣсенъ въ Бѣлоградчишкитѣ скали, засипи съ снѣгъ широката равнина.

Ще дойде пролѣтъ, съ трѣсъкъ ще се разбиятъ ледоветѣ, ще грѣйне голѣмото българско слънце и подѣ току що разтопенитѣ снѣгове ще подаде глава кокичето.

Може би и въ другитѣ страни цѣвти кокиче. Но у насъ то цѣвти по-рано, по-едро и по-бѣло. Такава е земята ни: — торна земя, съ сълзи напоена земя, земя почернѣла отъ съсирена кръвъ.

Кокичето е по-бѣло отъ снѣга, който ти навѣвашъ, северни вѣтре. Бѣло е като чиста съвѣсть и гордо издига челото си.

Тѣй гордо е издигалъ челото си кнезъ Иванъ Кулинъ отъ Метковецъ.

Като палави синигери пѣятъ тритѣ шурнара на голѣмата каменна чешма. Лжчитѣ на захождащото слънце се огвѣватъ, като жълти свилени нишки, промъкватъ се презъ рехавитѣ клоне на тополитѣ, играятъ въ калайдисанитѣ черпаци, блестятъ въ разноцвѣтнитѣ стѣкла по прозорцитѣ на казанджийската одая — сякашъ сж крилца на водни кончета. Небето на западъ е червено и плитко. Прихлупва земята съ розова шепа. Червенъ е и снѣгътъ по Балкана, по покрива на манастира и по куршуменото кубе на старата черква.

Изъ низката окадена врата на магерницата се подава рошавата глава на магера братъ Иосифъ.

— Хайде — ей, Нейко! Хайде, вечернята ще свърши и после ще си трошимъ главитѣ!

— Ида, какво си ми завикалъ? Гачели не си знамъ работата!

Нейко се измъква изъ едно малко тъмно сайванче, попримижава на свѣтлото и се запъща къмъ магерницата. Той се криви на страна подъ тежестта на пълень шеникъ съ бобъ.

— Викашъ ми, старо, като че ли азъ съмъ виновенъ дето има толкова гости въ манастира...

— Млъкъ, че е грѣхота! За такива гости на всички ни е зажднѣла душата.

— Е, добри сж, добри! — отвърща Нейко и бързо започва да треби боба.

Братъ Иосифъ повдига голѣмата дървена лопата, съ която бърка ястието, заклаща я заканително и кръсва:

— Не добри, а най-добри. На толкова и толкова каази първенцитѣ се събрали да ни гостуватъ, седемъ души башъ — кнезове дошли, той: добри! Чобански умъ!

Нейко не отвърща, изсипва зърната въ единъ медникъ и се вслуша:

— Свърши вечерня. Ей ги е, че излизатъ.

Вънъ двора се напълва съ хора. Тѣ излизатъ изъ низката черкова, прекръстватъ се, нахлупватъ калпаци и се отправятъ по витата стълба къмъ казанджийската одая. Чорбажи Петко Казанджи отъ Бѣлоградчикъ ги е поканилъ на кафе подиръ вечерня. Утре е Водици, а срещу такъвъ светъ день редно е да се събератъ така на размумка.

Отецъ Серафимъ, обкръженъ отъ монаситѣ излиза последенъ. Единъ послушникъ носи котелчето съ светена вода и тихичко припѣва на тропара:

— Во Йордане крещающи ся тебе Господи!..

Игуменътъ обхожда всички стаи на манастира, рѣси съ босилековата китка хамбаритѣ, избата, навеситѣ, влиза въ задимената магерница, сетне разпуска монаситѣ и трѣгва само съ послушника къмъ тежкитѣ си гости.

— И духъ во видѣ голубине!..

Гоститѣ го посрещатъ на крака, съ свалени калпаци, набожни и смирени. Всѣки приближава редомъ, прекръства се, цѣлува кръста и дѣсницата на игумена и получава на челото си нѣколко благословени капки. А въ котелчето звѣнкатъ сребърни парички. Всѣкиму спроти силитѣ. Петко Казанджи и кнезъ Цоло хвърлятъ жълтички — не имъ тежи, когато ги даватъ за вѣрата си.

Зимната нощ бърза, като черния конь на Мехмедъ паша. Тя се спуска отъ снѣжнитѣ върхове на Балкана, прибулва манастира, притаява въ пазвата си всичко и затихва. Само вѣтърътъ прегѣва клонетѣ на тополитѣ, пуска ледени висулки по чучуритѣ и коритото на чешмата и свирка въ куминитѣ. На тъмносивото небе трѣпнатѣ помръзнали звезди. Тънкиятъ сѣрпъ на месеца е забитъ, като кърджалийски ятаганъ въ снагата на Бърдото.

Въ казанджийската одая гори буенъ огнь и пълни стаята съ мека възчервена свѣтлина. Гоститѣ сж насѣдали съ скръстени крака на широкитѣ миндери и тихо си приказватъ. До отецъ Серафимъ сж седнали Дѣдо Божилъ и кнезъ Цоло. Тѣ мълчатъ съсрѣдоточено, въртятъ тежкитѣ кехлибарени броеници и изрѣдко пропускатъ по нѣкоя дума.

— Нареди ли нашъ човѣкъ при портата, отче игумене?

— Хаджи Агапий ще посреща гоститѣ. Той е скиталъ по всички села наоколо и познава хората по гласоветѣ.

— То ние и сега можемъ да си кажемъ вече, това за което сме се събрали, — измърморва дѣдо Божилъ. — Колкото сме тука стига. Другитѣ като дойдатъ ще научатъ какво сме говорили.

— Да чакаме, дѣдо Божице, да почакаме, — отвърща кнезъ Цоло. По неговото високо, честно чело преминава бръчка: знае си, не бива да бърза, когато ще решава народна сѣдба. Не е събралъ хората на сватба. За голѣми приказки мнозина сж готови, а за голѣми дѣла не можешъ намѣри и трима души. Когато допре ножа до кокала, рѣдко ще се намѣри нѣкой да се опита поне да се бори. Повечето ще паднатъ на молба. Нали мждруватъ старцитѣ, че саблята обикаля преклоненитѣ глави, безъ да ги сѣче?! А кой ще му мисли, че е позорно да пре-

кланяшъ глава предъ долнитѣ разбойници—спяхии и кърсердари! Нали ще ти бжде главата на раменетѣ?

— Да почакаме, като казвашъ, — съгласява се дѣдо Божилъ. — Ей сега хаджи Агапий ще доведе още нѣкой. Колкото повече умове, толкова по-добре.

Вънъ, подъ широката стрѣха на манастирската порта се е прислонилъ високиятъ снаженъ хаджи Агапий. Той е облѣченъ въ голѣмъ мечи габинъ съ дигната яка надъ главата. Вѣтърътъ заледѣва дѣха му и покрива съ скрежъ мустацитѣ и брадата. Навремени монахътъ откrexва малкото прозорче надъ манастирската врата и се вглежда въ бѣлия заснѣженъ пѣтъ. Той има очи на соколъ и слухъ на дива котка. Не напразно е хайдутувалъ десетъ години съ Божилъ войвода. Колко пѣти го е приспивалъ вѣтърътъ въ гората и пакъ не се е заблуждавалъ, ако изшумоли катеричка. Та сега ли ще се излъже!

Конски тропотъ се носи въ тишината. Препуска конь по заледения пѣтъ. Преди пѣтникътъ да похлопа на портата малкото прозорче се отваря:

— Кой?

— Свой.

— Богъ те води.

— Съ нами Богъ, отче.

— Влизай, — любезно кани хаджи Агапий и отваря на госта. — Познахъ те, капитанъ Кръстьо. Качвай се горе въ казанджийската одая.

Пакъ свири вѣтърътъ и пакъ носи на крилата си стѣпкитѣ на закъснѣлъ пѣтникъ.

Човѣкътъ е другъ, но думитѣ сж сжщитѣ, сжща е благословията на хаджи Агапий, сжщи сж и размѣненитѣ огнени погледи. Тѣ блестятъ въ тъмното, като погледи на вълци.

— Влизай, Вълчо, вълци да не те ядатъ.

— Вълчо Дяволътъ не се плаши ни отъ вълци, ни отъ турци.

— Тъй, тъй, — тупва го по заледения кожухъ монахътъ. — Върви горе. Братъ ти нѣма ли да дойде?

— Кой? Иванъ ли? — запитва Вълчо и въ гласа му трепва тревога. — Той тръгна отъ село преди мене. Кжде е останалъ до сега?

— Случило му се е нѣщо изъ пжтя. Върви горе, върви. Иванъ кжде да е ще дойде.

Вълчо Дяволътъ се изкачва въ казанджийската одая. Свѣтлината го кара да присвие очи.

— Добъръ вечеръ, братя българи.

— Далъ Богъ добро. Добре си дошълъ, Вълчо, такива като тебе чакаме. Сѣдай!

Вълчо преминава презъ стаята, цѣлува ржка на игумена и сѣда край огнището.

— Иванъ, братъ ми, се е забавилъ. Божемъ тръгна преди мене отъ село, а и до сега не е дошълъ.

— Ще дойде той. Онѣзи дни въ голѣмия медзличъ въ Видинъ, като се видѣхме, казахъ му да дойде. Обеща. А не е Иванъ Кулинъ отъ тия дето си забравятъ думата.

— Да почваме ли вече, Цоло? — пита дѣдо Божилъ.

— Щемъ.

Цоло изтърсва лулата си въ огнището, изчовърква я съ клечка и бавно се надига.

— Отче Серафиме, благослови.

— Благословение Господне на васъ, — повдига дѣсница игуменътъ и прави кръстенъ знакъ надъ събранитѣ. — Да сте благословени за голѣмата народна работа, която сте си наумили.

Очитъ се извържатъ къмъ кнезъ Цоло. Той леко приbledнява, нервно завърта броеницата си и заговорва тихо, като че ли на себе си:

— Братя, вие знаете защо сме ви събрали. И попъ Николай, и хаджи Агапий, и хаджи Мара сж ви разказали, защо ви викаме на съветъ. Ние съ нѣколцина приятели намислихме нѣщо, допитвахме се и до високо мѣсто, отъ учени глави вземахме умъ, събрахме ви и васъ да попитаме, па каквото вие решите.

— Какво ще решаваме ние прости хора? Кнезоветъ, каквото сж намислили, все за добро е.

— Мълчи, Найдене, — сопва се Мичко Рагъовски. — Чакай да се изкаже дѣдо Цоло.

— Нашето не е животъ. Кучещина! Живѣемъ като добитъкъ. Агитъ конетъ си гледатъ по-добре отъ раяга. Ако му се разболѣ коньтъ ще дири презъ три каази химикинъ, а ако му се разболѣ аргатиньтъ, ще го набеди, че отъ мързелъ се преструва. Отъ даждия до гуша ни дойде. Ще рече нѣкой: какво ти е тебе, дѣдо Цоло, пари си имашъ, таченъ си, въ кжщата ти турчинъ не влиза, съ пашата отъ Видинъ мастика пиешъ. Добре ти е, ще рече. Виджъ нашата и отъ кучешка е по-лоша. За вашата мжка ми е думата. Азъ отъ баща си съмъ научилъ, кой ми е братъ и кой ми е врагъ.

— Така е, — сподавено промълвява нѣкой. — Познаваме те, дѣдо Цоло. Затова сме и дошле.

— А бе съ дѣдо Цоло и на смъртъ отивамъ — крѣсва Гицо Пую отъ Брѣгово и свива юмруци. — Само да ми рече: хайде! И припвамъ.

Старецътъ го изглежда усмихнатъ. Въ хубавото открито лице на Гицо свѣти и смѣлость и горда решителность. Свититъ му устни, сякашъ силомъ задържатъ ненавистьта му. Очитъ му — сини като синчець и добри като детински, — издържатъ по-

гледа на кнезъ Цоло и не трепватъ. Не се пречупватъ подъ спомена за приклонената глава, която ятаганътъ пощадава.

— На, дѣдо Цоло, и клетва да ти дамъ, че съмъ готовъ.

Дѣдо Цоло махва съ ржка:

— За клетви после. Да ви кажа нататъкъ. На Димитровденъ още се събрахме у насъ въ Бѣлоградчикъ. Бѣхме седмина души. Разговорихме се и решихме да се допитаме и до Сърбия. Да научимъ и тамъ какъвъ умъ иматъ.

— За въстание сте се допитвали?

— За въстание. Пратихме писмо до Зайчарския началникъ. Ходиха дѣдо игуменъ отъ Върбовчецъ и Иванъ Петковъ отъ Орѣшецъ. Ей ги тука предъ васъ. Да кажатъ какъ ги посрещналъ човѣкътъ. И ги нагостилъ и имъ казалъ, че всичко ще ни дадатъ: и хора, и пушки, и барутъ. Ако ние въстанемъ...

Думитѣ звѣнятъ като камбани. Тѣ се възземаатъ високо, отнасятъ душитѣ къмъ волния просторъ, увличатъ и гаятъ. Тѣ преставатъ да бждятъ думи, превръщатъ се на звѣнъ отъ наточени ножове, трѣсъкъ отъ вистрели и съсъкъ на куршуми. Само за мигъ се притварятъ очитѣ на слушателитѣ, сякашъ да не видятъ плувналата кръвъ надъ равнината. А после се отварятъ по-широко, за да изпиятъ цѣлата синева на бждещето свободно небе. Тѣ може би не ще го доживѣятъ, но все едно: ако единъ кнезъ Цоло отъ Бѣлоградчикъ и чорбаджи Петко Казанджи и дѣдо Божилъ и Вълчо Боговъ и Недѣлко Влаха и кнезъ Иванъ Кулинъ, хора които иматъ по три хиляди копрали земя и раклитѣ имъ пращятъ отъ пари сж се решили на въстание, какво имъ остава на сиромаситѣ, които едва си дождатъ?

Малцина слушатъ думитѣ на дѣдо Цоло. Нали чуха най-голѣмата дума: въстание. Тѣ знаятъ какво значи тя. Не имъ е първица. Още не е засъхнала кръвѣта около Нишъ и Пиротъ. Кръвѣта не съхне лесно. Не съхне за деветъ години.

— Ще бжде както казвашъ, Цоло, — въздъхва дѣдо Велко и се прекръства. — Азъ съмъ старъ, но пакъ ще вдигна шишемето.

Една свежа вълна облива всички събрани и ги кара да потръпнатъ. Сърдцата имъ растатъ, разширяватъ се, ставатъ голѣми като небе и въ това небе изгрѣва могъщо и велико слънце: надеждата за свобода.

Огънятъ догаря въ огнището. Единъ по единъ събранитѣ говорятъ за идващото въстание, като за черенъ празникъ. И какъвъ празникъ: Разпети Петъкъ за единъ народъ.

— Кога ще се вдигнемъ?

— Да бжде по-скоро! Щомъ Сърбия ще помага, нека се вдигнемъ още на пролѣтъ.

Вратата се отваря широко. Вѣтърътъ близва съ леденъ езикъ цѣлата стая, разгаря огъня и блъсва между насъбранитѣ единъ новъ човѣкъ: набитъ здравенакъ, руменъ и синеокъ, съ подсукани черни мустаци.

— Ей го братъ ти, — вика отецъ Серафимъ на Вълчо Дявола и ласкаво се обръща къмъ новодошлия:

— Добро те води, кнезь Иване.

— Далъ ти Богъ добро, отче игумене. И вамъ, братя българи, добъръ вечеръ. Закъснѣхъ по пѣтя. Отбивахъ се тукъ-тамъ.

Той се отърсва отъ скрежа, нападалъ върху кожата му, когато минавалъ презъ манастирската гора, избърсва мустацитѣ си съ шарена Липи-сканска кърпа и тежко сѣда на миндера:

оплачешъ, пашата ще повдигне рамене: на разбойници помагате.

— А като въстанемъ? Нѣма ли да е сжщото? Кнезътъ се усмихва тжно:

— Не ще е сжщото. По-лошо ще е. Нѣма едно село да се опари отъ огъня, а всички села. Но ползата, ползата е друга. Като стане въстание всички ще си рекатъ: защо въставатъ тия и тия башькнязове? защо сж вирнали глави чорбаджии и богаташи? Защо сж повѣли и народа съ себе си? И сами ще си отвърнатъ: за свобода. Не имъ е било до тѣхнитѣ черги теглото, ала за цѣлия народъ сж въстанали. Хайдутинътъ хваща гората за себе си. Въ възстанието всички отиватъ за всички.

— Правъ е кнезътъ! Разбра ли, старо? Не за баща и майка, не за домъ и челядъ ще въставаме ние, а за вѣра и родъ.

Чорбаджи Петко Казанджи се покашля и тежко става:

— Какво ще му приказваме още? Щомъ сме разбрали отъ кжде иде мжката ни, ще можемъ и да я изцѣримъ. Кажете кога да се дигнемъ, а другото е вѣтъръ.

Пакъ като камбани запѣватъ дръзкитѣ думи на робитѣ. Пакъ повдигатъ душитѣ високо, пакъ ги отнасятъ въ ведрата синева на мечтитѣ, кждето нѣма аги и рая, а само хора. Спорятъ тия, които умѣятъ само да се покланятъ, викатъ смѣло и открито тия, които говорятъ противъ турцитѣ само задъ гърба имъ. И сж силни, защото мжката имъ дава сила.

Новъ наржчъ сжчки подхранва огъня. Жълтитѣ пламъци озаряватъ удълженитѣ отъ умора лица: тѣ сж бледи и нервно изопнати. Но очитѣ горятъ.

— На Възнесение ще се вдигнемъ. Отъ четири каази селянитѣ като скочатъ, ще пометатъ золумджиитѣ. Ще изгонимъ и падишаха въ Анадола.

— Не се горещи! Насъ не ни е грижа до падишаха. Ние ще си диримъ правдата. А той ако е царь да сжди справедливо: да махне спахиитѣ, да пречука ржцетѣ на народнитѣ душмани, да зачита насъ и ние да го зачитаме.

— На Възнесение ще му кажемъ думата си. Така сж направили гърцитѣ, така направи Сърбия, така ще направимъ и ние. Най-напредъ ще ударимъ Ломъ. Тамъ войската е по-малко. Ще имъ пленимъ топоветѣ и джепането. До като се биемъ при Ломъ, половината ще взематъ Бѣлоградчикъ. А като се съединимъ ще нападнемъ на Видинъ отъ всѣкъде и ще го превземемъ. Три месеца като се държимъ, ще накараме и самъ султанътъ да дойде да ни запита, защо сме дигнали бунтъ.

Кнезъ Иванъ Кулинъ усмихнатъ слуша пламеннитѣ слова и потръпва отъ радостъ. Тръпне отъ радостъ и дѣдо Цоло и тихо шушне на ухото на отецъ Серафимъ:

— Видишъ ли, очке, на главитѣ на хората сякашъ има огнени езици. Сякашъ Духъ Свети ги осѣнява за великото дѣло.

Нощта преваля. Въ предутринната бѣла мъгла се разтапятъ звездитѣ. Тукъ таме свѣтватъ килиитѣ на монаситѣ разбудени за службата. Въ сивия здрачъ гласътъ на клепалото се носи по-еднозвученъ и тежкъ. Той сепва застаналия още на стража хаджи Агапий. Нѣкогашниятъ байрактарь на Божилъ войвода, прекосява двора, изкачва стълбата на чердака и чука на вратата:

— Хайде-те хей! Съмна!

Иванъ Кулинъ излиза незабелязано изъ стаята. Той догонва хаджи Агапия, спира го до вратата на магерницата и пита :

— Нареди ли го ?

— На часа. Дадохъ му едни мои вехти дрехи и съ манастирското муле го изпратихъ къмъ Салашъ. Рекохъ му да каже на хаджи Мара, че ти си го изпратилъ. Ами кой е той ?

— Единъ сиромасъ. Изчистилъ спяхията отъ Бойница — Яшаръ-ага. Искалъ да му вземе воловетъ за дългъ и този вдигналъ бравата.

— Здрава ржчичка, — отговоря хаджи Агапий и се прекръства. — Да му прости Господъ грѣха!

Той подвиква нѣщо на сънливия магеръ, отива на чешмата, плисва лицето си съ ледената вода и тръгва за черквата.

Кнезъ Иванъ Кулинъ се облѣга на единъ стълбъ, поглежда следъ него, а после повдига очи къмъ румената синевина на изтокъ. И му се струва, че нѣкакъвъ голѣмъ гълъбъ вѣе криле отмѣрено по звучитѣ на тропара, долитащи презъ отворената черковна вратичка :

— И духъ въ видѣ голубине известоваше словесе утвърждение!

II

Турцитѣ нищо не знаятъ. Тѣ пиятъ кафетата си, смучатъ дългитѣ анадолски чебуци, забавляватъ се съ надбѣгвания на хранени жребци и съ борбитѣ на черни пехливани. Турцитѣ сж господари. Тѣ нѣматъ проститѣ грижи на раята. Тя трѣбва да навежа вратъ въ хомота и да мълчи.

Ала хомотътъ е старъ и прогнилъ. Раята се разжеглава, повдига глава и като разярено добиче души въздуха. Мирише на барутъ.

Отъ петъ месеца сноватъ по селата ту търговци, ту джелепи, ту орѣфани калугери. Тѣ шушукатъ съ мжжетѣ по кафенетата и крѣчмитѣ, показватъ скришомъ изъ пояситѣ си дрѣжкитѣ на голѣми австрийски пищови и, трѣгвайки си, повѣряватъ:

— На Възнесение Господне, рано сутринъта.

Надъ Бѣлоградчишкитѣ скали се виятъ сиви соколи. Пролѣтни птичета, а ~~з~~ месецъ порастнали, като бацитѣ си. Старцитѣ се заглеждатъ въ тѣхнитѣ излитания и клатятъ глави:

— На битка е! Сивъ облакъ ще донесатъ соколетата.

И облакътъ идва. Преди Възнесение полазва настрѣхналъ низъ задъ скалитѣ, спуска се надъ града — да го задуши!

Сиво е въ града. Хората ходятъ, като сѣнки. Мигъръ въ всѣка къща има смъртникъ?

Единъ старецъ отсича:

— Ако нѣма днеска, утре—други день ще има!

Сиво и страшно. Изъ запустѣлата чершия се носи грозна новина:

— Каймакаминътъ Али-ефенди повикалъ старцитѣ въ конака. И седмината първенци отишли. Водилъ ги кнезъ Цоло. Вървѣлъ съ високо вдигната глава и се усмихвалъ, когато го срещали изплашени хора. Постояли малко въ конака, а после ги изпратили въ крепостта. Какво ли има да става?

Облакътъ се сгъстява. Надвечеръ отъ сивъ става черенъ и като вдовишка прибрадка покрива града. Само на западъ се разкъсва малко, колкото да смогне слънцето да излѣе кръвта си надъ скалитѣ.

И нощта е черна. И сѣнищата сж черни. Малкитѣ деца се гърчатъ въ леглата си и сѣнуватъ грозни змии. Женитѣ приведени надъ раклитѣ готвятъ савани. Кучетата виятъ на умрѣло, а въ старата черковна камбанария крѣска кукумявката. Цѣла нощъ така.

А въ зори идва по-страшното. Седемъ набучени на колове глави стърчатъ предъ конака. Пияни заптиета се разхождатъ край тѣхъ и ругаята гяуритѣ.

Прочва писъкъ, следъ него втори, трети.

Градътъ ридае съ всичката сила на робската мъжа. Отсѣченитѣ глави не виждатъ и не чуватъ. По сгърченитѣ лица не личи нито болка, нито страдание, а нѣкаква зловеща изненада.

Голѣмото юнско слънце се издига надъ синитѣ хребети на планинитѣ. То свѣтлѣе въ обезумѣлия градъ и кара хората по-ясно да виждатъ ужаса си. А вѣнъ отъ града озарява дивна картина.

Отъ всички страни прииждатъ мъже нарамили пушки, брадви и коси. Надъ главитѣ имъ се вѣтрѣятъ зелени байраци, като орлови крила. Очитѣ горятъ, устнитѣ сж свити съ закана, подъ конопеп-

нитѣ ризи сърдцата туптятъ, сякашъ сж голѣми часовници, броящи стѣпките на смъртъта. Славни народни въстаници!

Тѣ ограждатъ Бѣлоградчикъ съ живѣ прѣстенѣ. Като змия се увива тѣхната верига около града и дебне. Нека излѣзатъ османлиитѣ да си премѣрятъ силитѣ съ раята.

Водачитѣ сж събрани на една рѣтина и чакатъ пратеника отъ града. Чакатъ да дойде вестъ отъ кнезъ Цоло и чорбажи Петко Казанджи, че Али-ефенди е въ затвора и че турцитѣ сж привели вратѣ подѣ волята на робитѣ.

Но пратеникѣтъ пристига на запѣненѣ конѣ, едва има сили да се държи на нозетѣ си и да събщи грозната новина;

— Лошо, войводи! Първеницитѣ сж изклани, Главитѣ имѣ стърчатъ предѣ конака набучени на колове. Турцитѣ сж облѣкли башибозушки дрехи и се тѣкмятъ да изколятъ всички българи.

— Чакай! Говори полека, — пресича го Петко Мариновѣ. — Казвай наредѣ, кой и кога изкла първенцитѣ?

— Още преди три дни каймакаминѣтъ ги повика въ конака. Цѣла нощъ ги изпитвалѣ. И паритѣ имѣ взелѣ. А призори ги пускали единѣ по единѣ на двора и тамѣ ги посичали.

— Кои сж загинали?

— И седмината първенци отъ медзлича: дѣдо Цоло, дѣдо Божилѣ, Недѣлко Първановѣ, чорбаджи Петко Казанджи, дѣдо Косто Яневѣ, Лило Пановѣ и Велчо Бацовѣ. Велчѣ заклали вѣтре въ крепостѣта, защото не искалѣ да излѣзе. Страшно, войводи...

— Не е страшно. До като не умре зърното, не се ражда класѣ.

Войводата Петко Мариновѣ е мраченѣ. Той прехапва устнитѣ си до кръвь и трѣсва глава:

— На оръжие, братя! Да отмъстимъ! Турцитѣ колятъ — и ние да колимъ! Огънь на спахийскитѣ чифлици! Смъртъ на спахиитѣ!

Заповѣдта му се понася отъ дружина на дружина и следъ часъ къмъ небето се въззематъ черни стълбове димъ. Жителитѣ отъ турскитѣ села бѣгатъ къмъ Бѣлоградчикъ и усилватъ злобата на голѣмцитѣ отъ конака. На три пѣти излизатъ башибозушки орди да прѣснатъ вѣстаницитѣ — на три пѣти се връщатъ въ града преполовени.

Народната мжка е по-лоша отъ придошлата Огоста. Рѣката разлива вода, а народната мжка — черна кръвъ.

— Победа, братя — викатъ юнашки гърла. — Съ кръвта си ще ги удавимъ! Съ труповетѣ си живи ще ги погребемъ.

Въ далечината отъ къмъ Видинъ се явява облакъ прахъ. Той расте, едрѣе, приближава.

— Царски аскеръ отъ Видинъ?

— Какво като е царски аскеръ? — сопватъ се нѣколцина. — Ние не сме излѣзли да се биемъ съ кокошкитѣ! Нека да дойдатъ.

Четиристотинъ заптиета водени отъ капуджи-башията Маадухъ-ага се хвърлятъ върху вѣстаницитѣ. Новитѣ английски пушки се присмиватъ на старитѣ кремъклии шишенета. Но смѣхътъ става вопълъ: шишенетата стрелятъ по-нарѣдко, ала на мѣсто. Турцитѣ се прѣсватъ безъ редъ.

— Бѣгатъ! Бѣгатъ!

Задъ страхливцитѣ се сгжстява колона отъ разгърдени селяци. Нова група вѣстанници имъ прегражда пѣтя. Води ги кнезъ Иванъ Кулинъ отъ Метковецъ.

Маковетѣ изъ изкласилитѣ нивя увѣхватъ. Нови кървави цвѣтчета разтварятъ чашки, умрацитѣ очи откъсватъ кжсчета синьо небе и като него забле-

щяватъ. Какво, че вече нѣма да видятъ слънцето? Нали сж победили? Нали низамитѣ на Маадухъ ага бѣгатъ?!

Преваля пладне. Боятъ затихва неочаквано, като лѣтна грѣмотевица. Улѣга се прахѣтъ, паритѣ отъ кръвѣта се сливатъ съ маранята и не личатъ. Нивята скриватъ мъртвитѣ.

Дружината на Петко Мариновъ посрѣща въ станицитѣ на кнезъ Иванъ съ приветствени викове. Войводитѣ се отдрѣпватъ на страна, подъ сѣнката на столѣтенъ брѣстъ и мълчаливо стискатъ дѣсницитѣ си.

— Ти нали трѣбваше да бждешъ при Ломъ, да помагашъ на капитанъ Кръстю?

Иванъ гледа събеседника си въ очитѣ:

— Закълни се, че като ти кажа, нѣма да ти трепне окото, нѣма да се издадешъ предъ момчетата нито съ дума!

— Иване, ти ме знаешъ!

— Азъ бѣхъ при Ломъ. Бихме се и...

— Говори, какво стана тамъ, — живо го прежсва Петко Мариновъ.

— Разбиха ни.

Той сѣда подъ брѣста и мълчи. Това мълчание разказва и неказаното.

— Капитанъ Кръстю? — пита Петко и не смѣе да погледне войводата, съ надежда, че нѣма да чуе най-лошото.

— Загина. Последенъ падна. Не можахъ да му помогна.

За мигъ Иванъ Кулинъ е тжженъ, а сетне, сякашъ нѣкаква висша вѣра му прошепва на ухото, че не е загубено всичко. Той скача разтърсва рамото на Петко Мариновъ и виква:

— Какво да помогна на единъ човѣкъ? Помощъ иска въстанието. Ако почнемъ да мислимъ за

Иванъ, за Стоянъ — ще станемъ баби и ще тръгнемъ да плачемъ въ сжбота вечеръ по гробищата. Събрахъ момчетата на капитанъ Кръстю и заедно съ моитъ хора тръгнахъ за Бълоградчикъ.

— Научи ли за кнезъ Цоло и другитъ старци?

— Научихъ. Богъ да ги прости. Отидоха курбанъ за отеческа свобода. Но и за тѣхъ не искамъ да мисля. Друго има сега, друго. Хората чакатъ и искатъ отъ насъ. Или ще ги водимъ, или да се извесимъ на брѣста!

А въ душата му се надига вопълъ. Нѣкаква черна костелива ржка стиска гърлото му до задушаване, отъ сърдцето му сякашъ бликатъ сълзи. Всички тия избити хора сж били негови приятели, негови братя, негови най-близки. Той знае една още по-лоша вестъ, която не смѣе предъ себе си да повтори, камо ли да я каже на Петко Мариновъ. Знае, че при Видинъ три хиляди въстаници сж били разбити и прогонени по чукаритъ на Балкана. Знае, че и отъ Враца е тръгнала царска войска съ деветъ пиринчени топа. Знае, но трѣбва да пази оцѣлѣлото.

— Сега сме двама, — казва Петко. — Да се посъветваме, какво да правимъ.

— Какво ще правимъ, ще се биемъ и ще чакаме отъ султана нароченъ човѣкъ да дойде и да ни попита, защо се бунтуваме. Азъ вече пратихъ хора по селата, да кажатъ комуто трѣбва: женитъ и децата да прибератъ що сваратъ и да минатъ въ Сърбия. А ние ще дигнемъ колкото хора сж останали и ще завардимъ пѣтищата изъ Балкана. Това ни остава да правимъ. Кажи на хората.

Петко Мариновъ тръгва да събере петдесетниците и да имъ даде заповѣди. Той направя нѣколко крачки, замисля се и се връща.

— Иване, а помощта отъ Сърбия?

— Иди кажи на хората! — отвърща кнезъ Иванъ Кулинъ и махва съ ржка. Сега той е войвода. Въ боя е силенъ този, който знае всичко, но нищо не казва. Той е и водачъ. Петко покоренъ тръгва.

Помощъ отъ Сърбия! Кнезъ Иванъ Кулинъ и не е чакалъ помощъ. Тъй е било открай време: вжгленътъ гори, кждето падне. Какво имъ е на сърбитъ отъ тѣхната мжка? Тѣ си иматъ свобода. Ако имъ е изгода, ще помагатъ, ако не имъ е — ще обърнатъ сами пушкитъ си подиръ тѣхъ. До едно време и той бѣ тръгналъ по ума на покойния кнезъ Цоло. И той бѣ повѣрвалъ на хорското състрадание. Сега знаеше истината и отъ това, сякашъ по-леко му бѣ станало. По-леко ти е на душата, като знаешъ, че си самъ. Правишъ си смѣтката по своитъ сили.

Шумъ се вдига на долу, кждето пжтя се крие задъ една издадина. Тамъ вѣстаницитъ сж оставили свой съгледвачъ, който маха съ ржка и вика нѣщо. Иванъ Кулинъ се опжтва нататкъ, минава край низкъкъ хрсталакъ и вижда два хубави фйтона, запрегнати съ охранени коне. Отъ фйтонитъ сж слѣзли двама души и развѣватъ бѣли кърпи. Нѣколцина вѣстаници сж ги оградили.

— Дѣдо Иване, — виква единъ вѣстаникъ. — Васъ търсятъ тия хора. Тебе, или бача Петка.

— Охо, — злъчно се засмива Иванъ. — Хаджи Томаки-бей, да не си станалъ и ти вѣстаникъ? Да не си дошълъ и тебе да пишемъ въ нашата дружина?

— Кнезъ Иване, кнезъ Иване, какво ни донесохте до главитъ! Разбрѣкахте свѣта!

Спжтника на хаджи Томаки-бей го дръпва за ржкава. Той се опомня, облизва засъхналитъ си устни и подава ржка на войводата. Кнезъ Иванъ не забелязва протегнатата ржка. Тя увисва, като отсѣчена.

— Казвай какво те води и не кори хората, — казва той и изглежда въстаницитѣ около себе си. — Тия хора нѣма защо да ги сѣдишъ, че разбъркали свѣта. Тѣ не носятъ султански кюркъ отъ Анадола и не виятъ цигари отъ султански табакери. Казвай! . . .

— То страшното мина, слава Богу, — подема хаджията, и гласътъ му трепери. — Дойдохъ отъ Видинъ да ти кажа, че е дошълъ царски пратеникъ. Дошълъ е да види защо се е размирилъ народа. Вика тебе и други нѣколцина първенци да ви разпита.

— Като иска да ни пита, да дойде при насъ, — гнѣвно отвръща кнезъ Иванъ Кулинъ

— Не ставай такъвъ, де, — умолително казва хаджи Томаки-бей. — Той човѣкътъ е капналь отъ пжтъ. Толкова време е пропжтувалъ и все е бързалъ. И да ти кажа ли?

Хаджията се навежда на ухото му.

— Не си давай ухото, дѣдо Иване. Тая змия може да те клѣцне, — прихва единъ въстаникъ.

— Честенъ кръстъ ти давамъ: дойде царскиятъ човѣкъ и на часа хвърли Мехмедъ-Зия паша въ Пазвантовата тъмница. Такава заповѣдъ ималь!

Иванъ Кулинъ недовѣрчиво го поглежда. Той размисля мигъ и отговаря:

— Добре, ще дойдемъ. Азъ ще дойда съ тия си другари.

Той посочва Първулъ Стайковъ и дѣдо Божо и добавя:

— А ако ни предавашъ на турцитѣ, съвѣстята ти нѣма кой знае колко още да се зацапа. Само че, все ще се намѣри честна ржка и за твоята шия. Туй да ти е за споменъ отъ мене!

Преди да се качи въ пашовия файтонъ Иванъ Кулинъ дръпва единъ въстаникъ на страна и тихичко му предава:

— Кажи на бача си Петка Мариновъ кой ме е повикалъ и кжде съмъ отишълъ. Ако наистина е дошълъ царски пратеникъ, азъ ще му изпратя вестъ. А ако е капанъ, да не се стрѣска. Да събере колкото мъже може и да заварди пѣтя за Зайчаръ. Следъ като се прехвърлятъ въ сръбско женитѣ и децата, да поеме съ дружината къмъ Китка-планина, докато дойде човѣкъ отъ Цариградъ. А той ще дойде! Тѣй му кажи: кнезъ Иванъ рече, че човѣкъ отъ Цариградъ ще дойде!

Макаръ заморени конашкитѣ коне леко потеглятъ по пѣтя. Задъ файтонитѣ се вдига облаче прахъ, което блести отъ залѣзващото слънце, като злато.

— — —
Идва тъмната нощъ, черната нощъ, върнатата хайдушка майчица. Тя упокоява мъртвитѣ, скрива живитѣ отъ потери. Въ нейната мека пазва въстаницитѣ потъватъ, като въ пухкаво легло. Нозетѣ се подкосяватъ отъ умора, очитѣ се затварятъ сами за сънь, но сърдцата викатъ: дрѣжете се! спете будни!

Предъ всички върви Петко Мариновъ. Той ги води. Пѣтищата знае на прѣсти. Отъ сънь да го събудишъ, ще те приведе презъ най-потайнитѣ мѣста. Стѣпкитѣ му сами налучкватъ пѣтя, а очитѣ му виждатъ и въ тъмното. Тѣ съзиратъ нѣкаква сѣнка да се промѣква предпазливо по пѣтеката.

Петко стисва здраво пищова си, прави два скока и зграбчва сѣнката за шията.

— Стой! Кой си ти?

— Смилете се, братя българи, — проплаква немощенъ гласъ. Отъ лошо бѣгамъ. Смилете се.

— Отъ кжде идешъ, — пита Петко и се мъчи да различи лицето на заловения.

— Чакъ отъ Раковишкия манастиръ. Търся народни хора да имъ се изплача.

— Казвай на мене. Азъ съмъ Петко Мариновъ. Водя дружина.

— Бачо Петко, Господь те изпрати, Господь, Азъ съмъ на Иванъ Кулинъ момче. Христо ме викатъ. Тати бѣше проводилъ хора да сме избѣгали. въ сръбско. Дигна се цѣло село. По пѣтя достигнахме хора и отъ други села. И до тѣхъ изпратилъ тати вестъ.

— Бързо казвай, какво стана сетне?

— Оградиха ни турци. Цѣлитѣ кервани оградиха и ни отведоха въ манастира. Може да има хиляда жени и деца. Чува се, че щѣли да ни изколятъ. Като научихъ, промъкнахъ се презъ една дупка и излѣзохъ да диря нѣкого отъ татевитѣ другари. Цѣлъ день съмъ тичалъ. А пкъ то: какъ се дири въ четири каази. . .

— Бащичка, — просълзява се Петко. — И да е падналъ кнезъ Иванъ въ турска примка, оставилъ си е замѣстникъ.

Думитѣ на момчето се понасятъ изъ цѣлата дружина и зашеметяватъ умоветѣ:

— Женитѣ и децата въ турски рѣце!

Вече нѣма заповѣди. Има нѣщо по-силно отъ тѣхъ: писъкътъ на съпругата, сълзицитѣ на детето.

А надъ планинитѣ изплава бѣла месечина, и като мъртвешко лице поглежда робската земя.

III

Вратитѣ на затвора не скърцатъ страшно. Не отъ страхъ потреперва този, който чува скърцането, когато прекрачва прага имъ. Друго има въ това скърцане: нѣщо подло, нѣщо гнжно и безформено, нѣщо необикновено по своята беззвучностъ. Като че ли самитѣ врати се боятъ отъ тия, които затварятъ и скриватъ.

Силнитѣ и честнитѣ хора сж измислили мечове; подлитѣ и страхливитѣ — затвори.

— Дѣдо Божо, чувашъ ли какъ скърца вратата? Като че хаджи Томаки бей говори.

Гласътъ на кнезъ Иванъ Кулинъ е твърдъ и спокоенъ. Шегата му не звучи весело. Тя по-скоро изразява само мисълта, която се е впила въ главата му отъ десетина дни. Когато за пръвъ пътъ чу скърцането на тъмничната врата, зачуди се къде други пътъ е чувалъ този звукъ. Сега изведнѣжъ си спомни.

— Какъ можешъ да се смѣешъ, кнезъ Иване!
— отвърща дѣдо Божо. — За смѣхъ ли ни е?

— А кой ти казва, че се смѣя?

Първулъ Стайковъ раздрѣква веригитѣ си, изправя се съ цѣлъ ръстъ, допира главата си до каменния сводъ, сякашъ иска съ черепъ да разбие тъмницата.

— Ехъ, веднѣжъ да ме пуснатъ!

— Какво ще направишъ, като те пуснатъ?

— Какво ще направя ли? Ще намъря тази усойница и тъй ще я стисна за гърлото...

— Момчешки умъ. Като му сж здрави юмруцитъ, мисли, че може да превърти земята.

Дѣдо Божилъ отпуска глава. Спомня си, какво е мислилъ и той, когато е билъ младъ.

— Чакай, Първе! Да се разберемъ, за каква усойница говоришъ. Ако е за хаджи Томаки бей—не си струва труда.

— Чуденъ човѣкъ си, кнезъ Иване! Какъ не си струва труда? Нали той ни подмами и ни доведе въ тъмницата.

— Все едно!

— Не е все едно. Ако не бѣхъ тука, бихъ се билъ, разбирашъ ли, бихъ се билъ!

— Не се горещи! Като ти казвамъ, че е все едно — вѣрвай. Да се биешъ съ царския аскеръ, или да бждешъ въ царскитъ зандани — еднакво добро правишъ на народа си. Мигаръ смѣташъ, че мърцина сж умрѣли седмината мъченици въ Бѣлоградчикъ? На народа трѣбва да му покажешъ, че си готовъ да умрешъ за него. А кжде ще умрешъ, какъ ще умрешъ — той не иска да знае.

Вънъ глухо отекватъ стѣпки. Нѣкой върви по кривитъ подземия на Пазавантооглувата тъмница.

— Хаджи Томаки-бей пакъ ще заскърца.

Вратата се разтваря съ остъръ писъкъ. Презъ пролуката единъ свѣтълъ лжчъ се опитва да озари затворницитъ. Черна сѣнка припрѣчва пѣтя му. Пакъ щраква ржждивиятъ катанецъ.

Новиятъ затворникъ се сили да надвие мрака и да види кжде е. Той чувствува, че има край себе си хора и това до нѣкъжде му дава сили.

— Добре, че не съмъ самъ...

— Не си, не си. Сега станахме четворица, — ободрява го Първулъ и му подава ржка. — Ела

насамъ. Ето тука седни. Па ако ще останешъ по-дълго време, довечера тъмничаритѣ ще ти донесатъ слама.

— Значи сме четворица, а? — обажда се Иванъ Кулинъ. — Е, има още време. Трѣбва да докаратъ още трима, та тогава да ни посѣчатъ.

— Ей, братко, азъ по гласа те познавамъ, — виква новодошлиятъ. — Ти не си ли . . .

— Иванъ Кулинъ отъ Метковецъ.

— Ха! Какъ ни събра Господь! Азъ съмъ попъ Николай отъ Мехмедовци.

— Дели-Папазъ!? Ами ти нали бѣше въ Влашко?

— Шшшт! . . .

— Не се бой. Тия сж наши хора!

— Бѣхъ въ Влашко. Както се бѣхме сговорили обходихъ всички консули и имъ дадохъ нашето прошение. Оня день се върнахъ. Научихъ какво ви е сполетѣло.

— За женитѣ и децата научи ли? Минали ли сж въ Сърбия?

— Какъ въ Сърбия? Турцитѣ ги закарали въ Раковишкия манастиръ, а отъ тамъ ги освободилъ Петко Мариновъ съ дружината си. Заведъ ги горе на връхъ Китка-планина. Ходихъ да ги видя.

— Е?

— Наредили сж се, както може . . .

Гласътъ на попъ Николай е дрезгавъ. А слушателитѣ му не питатъ защо.

Какъ сж се наредили женитѣ и децата!

Кнезъ Иванъ Кулинъ знае. Скиталъ е по каменливата чука на Китка, знае какъ може да се живѣе тамъ. Затваря очи и вижда: шуми вѣтърътъ въ гората, огъва букитѣ и габъритѣ, свири въ жбеститѣ скали на планината, бучи страхотно въ дълбокитѣ долове. Отъ западъ се надига черенъ облакъ. Той плува по яркото лѣтно небе отна-

чало самотенъ, а сетне извиква изъ бездната всчикитѣ си братя и сестри, стѣлпява ги въ черна стена и скрива кржгозора. Слънцето се окървавява, залюлява се безпомощно, уплашено отъ толкова много тъмнина и угасва. Бурята идва. Посърнали и бледи я посрещатъ бежанцитѣ. Тѣ бърже прибиратъ чергарскитѣ си катуни да не ги отнесе вѣтърътъ, сгушватъ се въ хралупитѣ, скриватъ се подъ урвитѣ на заветъ и чакатъ. Мжжетѣ мълчатъ сбърчили вежди, женитѣ не плачатъ, защото очитѣ имъ сж пресъхнали, само тихото хленчене на изплашенитѣ деца зловещо приглася воя на бурята

— За своитѣ ли се замисли, кнезъ Иване, — пита попъ Николай.

— Всички сж мои! Ако не сж били подъ моята стрѣха, били сж подъ стрѣхата на брата ми. За всички мисля.

Мисълта расте, набѣбва, като хвърлено въ земята зърно, пуска кълнѣтъ, ала кълнѣтъ не извива връхъ на горе, а задѣлбава въ сърдцето му, отъ него пие кръвь, за да порастне.

Да би се извишила мисълта му нагоре, да би се издигнала къмъ небето, може би по-лесно би било. И той, като дѣдо Божо би повдигалъ рамене и би отсичалъ: „Както ни е писано!“

Навѣрно би се помолилъ Богу и би му олекнало.

Не сж времена за молитви. И той набожниятъ, вѣрващиятъ, чистосърдечно молещиятъ се, обръща погледъ не къмъ синевата, а къмъ плодния черноземъ, окървавенъ и засаденъ съ човѣшки сърдца. Тамъ дѣдитѣ му сж заравѣли заедно съ пшеницата и мжката си, тамъ и той е ровилъ своята мжка, отъ тамъ ще поникне разковничето.

Не видѣ ли Богъ усилията на робитѣ? Не чу ли молбитѣ имъ? Тѣ никога не бѣха искала да направятъ отъ сърпа ятаганъ и отъ косата — мечъ;

никога не бѣха искали да замѣнятъ схлупенитѣ си стрѣхи съ катунитѣ по Китка планина. Защо го направиха? За свобода, за мѣничко свобода.

И стисналъ юмруци, кнезь Иванъ викна гнѣвнѣ, настрѣхналъ, убеденъ:

— Ще дойде свободата! Трѣбва да дойде!

Днитѣ и ношитѣ сж еднакво тѣмни въ затвора. Четиримата затворници броятъ времето по стѣпкитѣ на Ибрахимъ чаушъ, който два пѣти на день имъ носи сухи комати хлѣбъ и вода. Ибрахимъ чаушъ отваря вратата, оставя хлѣба направо на мръсния подъ, до хлѣба изправя зелената ошѣрбена стомна и съ едно проклетие отново превърта ключа.

Дълги дни.

Затворницитѣ вече не си и говорятъ, нѣма какво да си кажатъ; изказали сж всичко. За това грижата по-дълбоко бразди челата. Една зловеща мисль стои у всѣкиго: нѣма ли да бждатъ извикани единъ по единъ, за да догонятъ участъта на братята си отъ Бѣлоградчикъ? И нѣма ли да е по-добре? Хората ще видятъ набученитѣ на колове глави, ще изтрѣпнатъ, сетне ще претрѣпнатъ и ще се заканятъ да отмѣстятъ. А отмѣстятъ ли — ще спечели дѣлото.

Попъ Николай по часове тананика черковни пѣсни, дѣдо Божо за хиледенъ пѣтъ премѣта зърната на броеницата си, Първулъ спи, защото въ сѣня си вижда грѣйналата отъ слѣнце равнина и бѣгащата орда на Маадухъ ага.

А Иванъ Кулинъ?

Той не пѣе, не брои кехлибаренитѣ зърна, не спи. Широко отворенитѣ му очи виждатъ въ мрака орисията на народа:

— Ето такава тъмнина е изъ цѣлата ни земя. Когато пазачтъ откряне вратата, малко свѣтлина крадешкомъ влиза въ килията. Като тая свѣтлина сж и нашитѣ въстания. А единъ день вратата ще се разтвори цѣла. Не! Тъмницата ще рухне! И презъ отворената врата, презъ рухналата тъмница ще мине толкова много свѣтликъ, че отъ день по-свѣтло ще стане.

Като че отключена отъ неговата мисль вратата наистина се отваря. Иванъ скача отъ сламенния одъръ, попъ Николай спира пѣсенъта си на половина дума, а дѣдо Божо разбутва Първула да стане.

Не е Ибрахимъ чаушъ. Той никога и не е идвалъ по това време. Дали не е дошълъ черниятъ часъ?

Въ свѣтлия квадратъ на отворената врата стоятъ трима турски офицери. Тѣ напраздно се взираатъ въ тъмното да видятъ затворниците. По отзадъ застаналъ, като закованъ, Ибрахимъ чаушъ подрънка връзката ключове и пояснява:

— Вжтре въ килията сж.

Единиятъ офицеръ се навежда въ килията и виква:

— Излѣзте, народни хора, излѣзте вънъ. Свободни сте.

Иванъ Кулинъ тежко трѣгва къмъ офицера. Веригитѣ на нозетѣ му страшно простенватъ.

— Кой каза, че сме свободни?

— Азъ, — отвръща офицерътъ.

Иванъ го изглежда съ недовѣрие:

— А кой си ти?

— Есъ Саидъ Али Риза паша — специаленъ пратеникъ на негово величество падишаха.

Специалниятъ пратеникъ дошълъ — малка, или голѣма, победата е на страната на робитѣ. Това стига.

Али Риза паша заповѣдва на Ибрахимъ чаушъ:

— Свали веригитѣ на тия почтени хора, заведи ги да се нахрѣнятъ, а сетне ги покани да дойдатъ при мене.

Той кимва съ глава на слисанитѣ затворници и си трѣгва.

Ибрахимъ чаушъ бързо прегъва колѣне и отключва белезницитѣ. Добре наученото куче знае кога да хваща плячката и кога да я изпуска.

— По-низко се наведи, Ибрахимъ чаушъ, — мисли си Иванъ Кулинъ. — Ти нѣмашъ грѣбнакъ, нѣма какво да счупишъ.

Сега къмъ слънцето, къмъ свежия въздухъ, къмъ бѣлия Божи день.

Затворницитѣ сами бързатъ къмъ стаята на специалния пратеникъ. Нали за тази среща тѣ поведоха народа на въстание? Нали отъ толкова време само нея чакаха? Да изпрати Абдулъ Меджидъ свое ухо и да чуе истината. Ще му я кажатъ, като на изповѣдникъ.

— Седнете, народни хора. Азъ съжалявамъ, че едва днесъ научихъ за злата ви участъ.

Али Риза паша е младъ човѣкъ, високъ, чернокосъ и мургавъ, а съ сини очи. Спокойниятъ му синь погледъ е честенъ и откритъ. Затворницитѣ чувствуватъ това и сж готови да разтворятъ сърдцата си.

— По имена ви знамъ. Трѣбваше да ви видя, за да преценя, колко сж прави българитѣ, като ви слушатъ покорно.

Едно малко момче донася кафета и тютюнъ.

— Заповѣдайте!

И неочаквано самъ пашата имъ поднася горящата си цигара да запалятъ.

— Вчера бѣхъ на Китка-планина. Тамъ повикахъ водачитѣ на народа да ги попитамъ, защо сж повдигнали бунтъ. Казаха ми. Обещахъ да изпълна

всичкитѣ имъ справедливи искания. Помолихъ ги да накаратъ народа да се върне по селата. Отговори ми, че тукъ, въ Видинъ, билъ затворенъ кнезь Иванъ Кулинъ съ нѣколцина другари, и че най-напредъ него трѣбвало да попитамъ, а той щѣлъ да заповѣда на селянитѣ да си отидатъ по домоветѣ. Кой отъ васъ е Иванъ Кулинъ?

— Азъ.

— Говори, приятелю.

Иванъ Кулинъ примѣква стола си по близо до масата на пашата. Сърдцето му пърпа, като изплашено птиче — ще хвъркне, ето султанъ Меджиде, ухото ти ще чуе гласа на робитѣ и, навѣрно ще писне. Дѣдитѣ ти и бацитѣ ти никога не бѣха чували робски думи, защото главитѣ на робитѣ бѣха много низко преклонени и устнитѣ шепнѣха много тихо. Сега главитѣ сж изправени.

— Ние въстанахме за правда. Падишахътъ дава свобода на раята, а никой не зачита думитѣ му; за това се вдига бунтътъ. Влизалъ ли си въ българско село, Али Риза паша? Виждалъ ли си мжката на българитѣ? Не е ли грѣхота, този който сѣе пшеница да нѣма кжшей хлѣбъ, този който стриже вълна и облича цѣлия царски аскеръ, да ходи полуголъ, този дето ангария работи пжтища, да не може спокойно да ходи по тѣхъ? Ако ти, Али Риза паша, искашъ коня ти да те носи бързо и леко, ще го хранишъ, ще го гледашъ, ще се грижишъ за него. Изоставишъ ли го, като го възседнешъ, ще те хвърли. Такова е нашето въстание. Противъ падишаха никой не е вдигналъ ржка. Вдигнахме се противъ спяхии и субаши, защото отъ тѣхъ и теглимъ.

— Чухъ, всичко чухъ вече, — поклаща глава пратеникътъ и облаче преминава презъ очитѣ му.
— Страшни работи научихъ, страшни...

— И това което си научилъ, господарю, — прѣкъсва го дѣдо Божо, — е едно на хилядо...

— Вѣрвамъ, старче.

Иванъ Кулинъ се изправя:

— Нашитѣ хора отъ Китка-планина ти казали, какво искаме отъ Падишаха и неговитѣ паши. Това е! Искаме всичко да е съ редъ и по законъ. Нека сами нашитѣ кнезове и старей да опредѣлятъ, кой селянинъ колко данъци ще плаща, а не спахитѣ. Искаме да си плащаме десѣтъка не съ пари, а тѣй както ни го дава и намъ Господъ: жито ли изкараме — жито да дадемъ, вълна ли — вълна.

Той облизва пресъхналитѣ си устни.

— Казвай нататъкъ, кнезъ Иване, — подканя го Али Риза паша.

— Ще кажа и за медзлича. Като се оплаче нѣкой християнинъ въ медзлича, и да е негово правото, агитѣ после му отмъщаватъ. Това да не става.

— И за черквитѣ кажи, Иване, — скача попъ Николай.

— Какво? — пита пашата. — Кажи ти, дѣдо попе.

— Да не влизатъ турци въ черквитѣ ни. Ние не влизаме въ джамиитѣ. Не щеме и тѣ да влизатъ въ нашитѣ черкви. И сетне: да се посвятъ ржцетѣ на грѣцкия владика Венедикъ, защото отъ грабежитѣ му е писналъ санджакътъ. Отъ спахитѣ е по-голѣмъ хайдукъ.

— Азъ обещахъ да изпѣлня всичко, което искате, защото е справедливо и законно. И ще го изпѣлня.

— Али Риза паша, пресича го Иванъ Кулинъ, — човѣкъ не е вѣченъ. По очитѣ ти виждамъ, че говоришъ отъ чисто сѣрдце и ти желая да живѣешъ сто години. Ала напиши това, което ни обещаваши. Напиши го на книга, да го знае малко и голѣмо

Ти си царски пратеникъ и като напишешъ зповѣдъ, все едно, че султанътъ е подписалъ подъ нея.

Пашата усмихнатъ залюлява малкото сребърно звънче, което стои на масата му и заповѣдва на влѣзлия низаминъ:

— Попитай секретаря, Шакибъ ефенди написалъ ли е първата ми заповѣдъ до народа изъ санджака.

Сетне се обръща къмъ Иванъ Кулинъ и продължава:

— Азъ вече съмъ наредилъ. А съ васъ, народни хора, искамъ да отида въ Бѣлоградчикъ. Искамъ да бждете и вие съ мене, когато ще наказвамъ каймакамина и другаритѣ му — разбойници.

Иванъ Кулинъ само кимва. Той недочува думитѣ на пашата. Главното е, че робитѣ победиха. Нека вѣтърътъ оброни листицата на маковетѣ. Нека ги изгори лѣтната жега. Кръвта не е била пролѣта напразно.

Изъ улицитѣ на Бѣлоградчикъ снове една жена. Когато я срещнатъ турцитѣ суевѣрно стискатъ мускитѣ въ пазвитѣ си. А българитѣ се кръстятъ и гледатъ да не ги спре. Преди време те я проклинаха. Сега я съжаляватъ. Само децата я сподирятъ отдалеко, гледатъ я съ любопитство и страхъ и се умълчаватъ да чуятъ брътвежитѣ ѝ.

Нѣкога тази жена бѣше една отъ най-личнитѣ невѣсти на града. На черква ходѣше съ чохоно елече, съ кадифени чехли и коприненъ баръщъ. Бѣше чудно хубава. И лошото бѣше, че знаеше това. А още по-лошо бѣше, че самъ каймакаминътъ. Али-ефенди ѝ го шепнѣше тихичко, когато я видѣше сама.

Тая жена снове изъ улицитѣ. Сега нозетѣ ѝ сж боси, скжпитѣ ѝ нѣкогашни рокли сж измърсени и скжсани, копринениятъ баръщъ е падналъ

на тила ѝ и открива безвреме побѣлѣлитѣ разрошени коси. А очитѣ ѝ сж втречени, студени и праздни. Тия очи, за които турчинътъ бѣше измислилъ много нѣжни думи, сякашъ сж стѣклени.

Жената най-често се спира предъ конака на каймакамина, но не прекрачва прага. Тя стои на едно мѣсто, подскача отъ кракъ на кракъ, припѣва си въ полугласъ нѣкаква дива пѣсенъ и чака. Чака да види една отсѣчена глава да се повдигне на колъ иззадъ оградата и да я погледне съ бѣлото на очитѣ. Ако нѣкое заптие се опита да я изгони отъ тамъ, тя го замѣрва съ камъни, проклина го, заплашва, че ще обади на каймакамина и сетне бѣга до изнемоощяване къмъ края на града.

Тамъ. край видинския пжтъ, въ една могила сж заровени седемъ трупа. Жената сѣда на могилата и забива погледъ по бѣлата ивица на пжтя.

Ето: извива се малко бѣло облаче прахъ.

— Цоло си идва отъ Видинъ, Цоло си идва отъ Видинъ, — запѣва жената еднозвучната си пѣсенъ и отмѣрено плѣска ржце. — Азъ ще го срещна примѣнена съ новата джанфезена рокля, съ новата рокля на гюлове, и ще му кажа, и ще му кажа: добре дошълъ, Цоло, добре дошълъ, Цоло...

Облачето расте, разпуква се и изъ него се подаютъ едритѣ снаги на два черни коня.

— Цоло си идва отъ Видинъ, — продължава жената да нарежда и изчаква до като конетѣ се изравнятъ съ безкръстния гробъ. Тогава скача срещу тѣхъ:

— Бахъ!.. Изплашихъ ли те, Цоло, изплашихъ ли те, а?

И се залива въ дивъ смѣхъ, приличенъ на вой.

Конетѣ отскачатъ въ страни. Файтонджията едва ги задържа и повдига бичъ срещу жената. Единъ отъ пжтниците въ файтона задържа ржката му.

— Чакай. Не виждаш ли, че тая жена е луда?

— А! Азъ познавамъ тази жена!...

— Познаваш ли я, кнезъ Иване?

Иванъ поклаща глава. Жената стъпва на едното стъпало на файтона, повдига се и свива закатително юмрукъ къмъ спътника на Иванъ Кулинъ:

— Ти ли закла Цоло, а? Ти ли му изпи кръвчицата, а? Тъй ще те кжсамъ азъ тебе, тъй ще те кжсамъ...

— Горката, — прошепва Али Риза паша и бръква въ пояса си. Той изважда сърмена кесия, взема нѣколко монети изъ нея и ги подава на безумната:

— Вземи, къзъмъ... Горката...

Жената поема паритѣ, слиза отъ файтона и пакъ начева страшната си пѣсенъ:

— Цоло ми пратилъ трийсетъ рубѣта, Цоло ми пратилъ трийсетъ рубѣта...

После бързо изтичва до могилата, разравя рокавата още прѣстъ и пуска паритѣ:

— Да ги скрия тука, че да не ми ги взематъ чернитѣ гѣджали, грознитѣ гѣджали, страшнитѣ гѣджали...

— Карай, — блѣсва Иванъ Кулинъ файтонджията, — по-скоро карай въ града, глупакъ! Не виждаш ли, че е грѣхота да гледаме такъво нѣщо?

Бичътъ плѣсва, конетѣ политатъ напредъ, Иванъ Кулинъ избърса потното си чело.

— Ухъ, че страхотия!

— Чия е тая жена, кнезъ Иване?

Иванъ събира сили да отговори, безъ да каже една зловеща дума:

— Тази жена... хм... тя бѣше невѣста на моя приятель кнезъ Цоло. Откакъ заклаха мжжа ѝ, обезумѣ. Бѣхъ чувалъ за нея, но не бѣхъ я виждалъ... Клетата!

Той премълчава думата „предателство“. Скрива я, защото, ако я продума ще изгори отъ срамъ. Нали цѣлъ народъ бѣ станалъ да се бори за право. Защо ще има предатели. А той не може да предвиди дали Али Риза паша разбира отъ любовъ и дали ще разбере, защо жената на кнезъ Цоло е предала мъжа си и другаритѣ му на каймакамина, въ когото е била влюбена.

— Значи каймакаминътъ има не седемъ, а осемъ жертви, — прошепва пашата. — Лошо, кнезъ Иване, лошо . . .

— Кое е лошо ?

— Това, което е станало, което става и, което ще става!

Али Риза паша навежда глава. Иванъ Кулинъ го гледа съсрѣдоточено и като че ли се мъчи да проникне съ погледа си до най-скрититѣ кѣтчета на душата му, да ги разгледа, да проумѣ какво става въ тѣхъ. Не е този турчинъ, като другитѣ. Да не би майка му да е потурчена българка ? Или да има въ кръвта си нѣщо чуждо, не турско ; нѣщо по-човѣчно и добро ?

— Азъ ти се чудя, Али Риза паша, — подхваща той съ топла сърдечность. — Чудя ти се. Не си ти, като другитѣ турци. Виждалъ съмъ много паши. Не си като тѣхъ. Защо си толкова добъръ ? Да ти кажа ли истината : като те гледамъ, като те слушамъ, като виждамъ, какви нѣща правишъ за народа, мисля си дали не кроишъ нѣщо по-лошо. Мисля да не би да правишъ всичко отъ хитрость. Прощавай, азъ съмъ простъ човѣкъ, затова ти казвамъ тия работи направо. Не те разбирамъ, Али Риза паша, не мога да повѣрвамъ, че това което става е истина.

Али Риза паша се размива весело :

— Питашъ защо съмъ добъръ ли, кнезь Иване. Сега пъкъ азъ ще ти се чудя. Помнишъ ли, че самъ ми разправи приказката, за този който иска коньтъ му да го носи бързо и леко. За това съмъ добъръ. Разбра ли ме сега?

Той го гледа право въ очитѣ безъ да мигне и бавно, отсѣчено му казва:

— Добъръ съмъ къмъ раята, защото съмъ турчинъ, истински турчинъ.

Подковитѣ на конетѣ зачукватъ по калдъръменитѣ улици на града, търговцитѣ изъ чаршията познаватъ пашовия файтонъ, изкачатъ предъ дюкениитѣ си и се покланятъ до-земи. Когато повдигатъ глави да видятъ пѣтнициитѣ въ файтона срѣщатъ погледа на Иванъ Кулинъ и замръзватъ отъ изненада. Нима се е чувало единъ паша да държи ржката си на скута на единъ бунтовникъ!

О, Иванъ Кулинъ сега отлично знае защо пашата му е приятель. Той повдига рамене и самъ се запитва:

— Дали азъ самъ не му отворихъ очитѣ?

Колко нѣща може да преживѣе човѣкъ за две години. Тъкмо толкова се е минало отъ какъ кнезь Иванъ Кулинъ мина презъ сжщото това мѣсто съ файтона на Есъ Саидъ Али Риза паша и срещна тука на могилата безумната невѣста на дѣдо Цоло.

Той спира коня си, повежда го, пресича пѣтя и застава до могилата. Обраснала е съ буренъ. А тогава прѣстѣта бѣше още рохкава. Иванъ се навежда на единия край, разравя земята съ една треска и внимателно разглежда: една почернѣла сребърна паричка му сочи, че не е сънувалъ. Въ сжщата могила жената зарови паритѣ, които ѝ подари пашата.

Иванъ сваля калпакъ, прекръства се и тихо шепне:

— Сбогомъ, приятели. Ще ли мина край гроба ви вече, единъ Господъ знае.

И пакъ на пѣтъ.

Край него равнината гори отъ утринното слънце, росата чупи свѣтлината на хиляди багри, и пѣтъ птички. Качулата чучулига подскача по пѣтя току предъ коня, кима му приветливо, а после прѣхва съ криле и отлита високо.

Иванъ Кулинъ проследява полета ѝ. Да би могълъ и той да се извиси като нея, да види по-голямъ кжсъ отъ равнината, да го затвори въ сърдцето си, та като отиде отвъдъ, въ чуждата страна да си го носи като икона. Той се изправя на стремената, засѣнчва очитѣ си съ дланъ и гледа, гледа...

— Хм... Две години... не е малко време, да си бѣхъ стоялъ въ село и да дѣлбаехъ земята. А като си помисля — вѣкъ е миналъ.

На среща му идатъ селяни. Нѣколко низами ги водятъ да работятъ въ бѣлоградчишката крепостъ ангария. Иванъ отбива коня настрана, дочаква работниците и прѣвъ ги поздравява:

— Добра среща.

— На добъръ часъ.

Дори не повдигатъ глава да го погледнатъ. И по-добре. Може би единъ ще го познае и ще го устрели. Ще кресне въ ушитѣ му:

— Хей, не си ли ти Иванъ Кулинъ отъ Метковецъ? Не си ли ти единъ отъ тия дето размириха народа и го поведоха на въстание? За какво събрахте хората? За какво ги карахте да се биятъ? Видѣхте ли, че по-лошо стана?

Селянитѣ отминаватъ. Иванъ Кулинъ поглежда следъ тѣхъ и макаръ, че никой не му задава въпроси, отговаря:

— Азъ съмъ Иванъ Кулинъ. Азъ съмъ бунтовникътъ. Борихъ се и не ми трепна ржката. И за васъ се борихъ, а не за себе си. Не дойде ли царскиятъ пратеникъ, както бѣхъ обещалъ? Не даде ли правосъдие на народа, както искахме? Не наказа ли убийцитѣ на бѣлоградчишкитѣ първенци? Не уреди ли санджака? Кого отъ въстаницитѣ хвана да го сѣди и затваря въ тъмница?

Той се размива на собственитѣ си отговори:

— Кой ме пита, какво е било и какво съмъ направилъ? И Оная дето е горе, и Той да ме сѣди — не ще си превия шията. Никого не съмъ ограбилъ, никого не съмъ излъгалъ, никого не съмъ убилъ. Азъ бѣхъ въ тъмница, мене ограбваха, мене сега ме гонятъ отъ бащинията ми. Това е! Ако е грѣхъ — да ме сѣдятъ! Каквото съмъ правилъ, за вѣра и народъ съмъ го правилъ!

И споменитѣ нахлуватъ въ главата му ясни и отчетливи. А всички сѣ толкова черни и толкова тежки! За да ги забрави, той отново се повдига на стремената и отново обглежда ширинето. Коньтъ самъ напуска царския пѣтъ, завива на западъ по тѣсна пѣтека между шипки и глогини и ускорява крачкитѣ си.

— Довечера ще бѣда вече тамъ!

Тамъ, кждето хората дишатъ по-леко; тамъ, кждето не разораватъ безкрѣстни гробове, да сѣятъ жито за умрѣлитѣ; тамъ, кждето Богъ е погледналъ съ по-милостиво око на човѣшката мѣжа.

IV

Студена и неприветна е чуждата страна. И хората сж други. Не ги познавашъ, не те познаватъ, а сякашъ, че имането си имъ изпилъ.

Така те гледатъ на криво. Движишъ се изъ града, а сърдцето ти се свило, като изплашено врабче. Излѣзешъ на полето: небето се прихлупило низко и не е онова синьо, прозрачно небе на родината, което трепти отъ чистота и свежестъ, не е. Равнината е тѣсна, набраздена отъ палави потоци. Нѣма я широката равнина, по която житата се люшкатъ като море, кждето вѣтърътъ свири на сто цафари; ширната равнина, изъ която, като сребърни смокове се виятъ Арчаръ и Ломъ; златната равнина, гдето чучулиги и синигери се надпѣватъ съ жътваркитѣ и меднитѣ кавали на овчаритѣ! Тука нищо нѣма!

Вече петъ години Иванъ Кулинъ живѣе въ Зайчаръ и пакъ всичко му е чуждо. Като че ли е момче на петнайсетъ години, изпратено да аргатува на гурбетъ, та му е досвидѣло селото. Той, дето е обходилъ толкова земи, дето е скиталъ и изъ Влашко, и изъ Сърбия и изъ Анадолъ, — сега не може мѣсто да си намѣри. Като му заприказвашъ за родината сбърчва вежди и става:

— Нѣма да я видя азъ вече, ами да сж здрави младитѣ да ѝ се порадватъ.

Безпредѣлно униние потиска душата му. Сякашъ не е сжщиятъ човѣкъ. Една вечеръ жена му Димитра се мжчи да го раздума:

— Промѣнилъ си се, Иване. Не си сжщиятъ човѣкъ. Отъ какъ се изселихме, сѣ за селото мислишь. Като че ли сърдцето си си закопалъ тамъ.

— Женски приказки, опита се да се пошегува той, но кой знае защо самъ се замисли.

Наистина другъ човѣкъ е станалъ. Той се откъсва самъ отъ себе си и се разглежда, като другъ човѣкъ. Спомва си въстанието, спомва си измамата на хаджи Томаки-бей, затвора, униженията. После преминава образа на благородния Есъ-Саидъ-Али Риза паша, който го освободи и изпроводи въ Цариградъ при падишаха, да разкаже болката на жителитѣ отъ санджака и да обясни защо сж се бунтували. Ясно вижда, сякашъ е било вчера: мермернитѣ стѣпала на Ялдъзъ къшкъ, скжпитѣ килими и украшения, сребърнитѣ дрѣжки на вратитѣ, блестящитѣ скжпоценни сждове. Въведоха него и другитѣ пратеници въ една широка стая, цѣлата украсена съ жълта дѣлама и тамъ имъ казаха да чакатъ султана. Тогава презъ ума му какви не работи преминаха! И сърдцето му треперѣше не отъ славата, че сж го приели въ царския палатъ, а отъ любопитство: да види страшния Абдулъ-Меджидъ, който съ една дума може да затрие сто села. Видѣ го и не се смути. Другитѣ, които бѣха съ него се отпуснаха на колѣне и не посмѣха да повдигнатъ очитѣ си. А той само се поклони. И султанътъ разговаря съ него, като съ паша. Не! Султанътъ не говори съ пашитѣ, а само съ великия везиръ! Като съ великъ везиръ се разговаря Абдулъ-Меджидъ съ кнезъ Иванъ Кулинъ отъ Метковецъ. Усмивваше му се, разпитваше го за берекета изъ Видинския санджакъ, накара го да разкаже какви злини сж направили спахиитѣ на мирното население изъ четиритѣ въстанали каази. Иванъ му отговаряше безъ да измѣни гласа си, безъ да го избие

потъ. Сетне когато си тръгнаха, падишахътъ свали саблята отъ кръста на единъ офицеръ, който стоеше, като закованъ отъ дѣсната му страна и я подаде, не другиму, а нему — на простия селянинъ.

Сега саблята виси закачена на стената. Иванъ спира погледъ надъ нея и се усмихва:

— Другъ бѣше тогава, кнезъ Иване. Друга душа носѣше. Царската сабля не може да замѣни косата, която пѣше въ рѣцетѣ ти по ливадитѣ. Хиляда царски сабли не могатъ да замѣнятъ лемежа, съ който браздѣше земята. Ето тамъ ти е болката. Затова си се промѣнилъ.

— А защо не си стоя въ село, като имаше царски ферманъ никой за нищо да не те закача? Защо не си гледа земедѣлието и търговията, както би направилъ всѣки? Защо не се стѣкми съ султанската сабля да идешъ на турска сватба въ Бѣлоградчикъ? Щѣха да те сложатъ до каймакамина!

Самъ се запитва и самъ си отговаря спокоенъ, хладенъ и мждъръ:

— Защото азъ не съмъ хаджи Томаки-бей и Маринчо-ефенди Газибарски. Тамъ не ми достигаше въздуха. Малко ми бѣше, задашахъ се. Колко вдовици и сираци ме гледаха изподъ вежди и скришомъ ме кълнѣха, дето съмъ извикалъ близкитѣ имъ на въстание? Народътъ не смисля, кога му мислишъ доброто и кога му вадишъ душата съ памукъ. Има ли коматъ хлѣбъ — добре е. Ехъ ти, черна робия!

Кому да се сърди? Прости сж хората, неуки. Затова теглятъ. А за учение време нѣматъ отъ ангария, пари нѣматъ отъ царски даждия, сили нѣматъ отъ трудъ.

И той, който цѣлъ би се продалъ за народната мжка, ако би могла съ пари да се купува, той скланя глава на гърди и стиска очи, за да не мисли.

— — —
Женитъ шетатъ по двора и край огнището. Димитра подвиква на кокошкитъ, да ги нахрани догде не е залъзло слънце. Сега денътъ ще се изниже, ще се върне Иванъ, а вечерята трѣбва да го чака на софрата. Така го е научила отъ младини.

— Чевръсто, моми, чевръсто. Татко ви сега ще довтаса.

Едно малко момиченце на десетина години се навърта около Димитра, разгонва съ шибанка голѣмото куче, да не плаши кокошкитъ и се смѣе:

— Бабо Димитро, я го гледай Балканъ, какъ налита на пѣстрото петле.

— Бий го, къзъмъ. Бий го презъ муцуната да не се научи да души кокошкитъ. Бий го, че тѣ ще ти снесатъ златни яйца.

Тя лъже детето и сама иска да повѣрва на лъжата си. Дано пъкъ да стане. Какъ ще се зарадва сирачето. Още като бѣгаха отъ селото, Димитра го прибра да го изгледа. Баща му поганцитъ го бѣха затрили, а майка му, ей тъй си залинѣ и умрѣ.

И за Иванъ сирачето е радостъ. Сякашъ му спомня селото, та му се радва като на свое. Самъ го научи на четмо и писмо, накара и дъщеритъ си да го считатъ за родна сестра и да не го дѣлятъ отъ нищо.

Слънцето се крие задъ дърветата. По улицата на малкото градче минаватъ мъже, връщащи се отъ работа, женитъ насѣдали предъ портитъ се надигатъ бързо-бързо и си разотиватъ.

Димитра оставя предъ вратата на курника празния саханъ отъ ечемика, та въ зори кокошкитъ да го напълнятъ съ златни яйца за сирачето и се прибира въ къщи. Отъ прага на вратата тя виква на момиченцето:

— Недке, остави, чадо, песа, ами върви на портата да посрещнешъ дѣдо си Ивана.

Детето опѣва ушитѣ на голѣмото рунтаво куче, духва въ муцуната му, заканва му се съ прѣстъ и отърчава.

Улицата е по-шумна по това време. Хората се прибиратъ заедно съ последнитѣ лжчи на слънцето. Само нѣколко докарани младежи се разхождатъ бавно и високо се смѣятъ.

Недка сѣда на пѣтния прагъ, подхвърля едно обло камъче и тихичко си тананика. Пѣсенъта ѝ е весела, като ромонъ на горско изворче.

Единъ селянинъ пресича улицата и спира предъ нея:

— Девойче, тука ли живѣе дѣдо Иванъ Кулинъ, преселникъ отъ Метковецъ?

— Тука, тука, — отговаря Недка. — Тука му е кжщата, ама него го нѣма. Ей сега ще се върне отъ чаршията.

Тя отваря вратата да мине непознатиятъ предъ нея, после отърчава да каже въ кжщи:

— Бабо Димитро, единъ човѣкъ дири дѣда Ивана. Българинъ, отъ българско ще е дошълъ.

Димитра изкача на пруста. Тя се вглежда въ лицето на мъжа съ желание да познае нѣкой близъкъ, донесълъ съ себе си споменъ отъ родината. Гостътъ сваля калпакъ и смутено започва да го върти изъ ржцетѣ си.

— Добъръ вечеръ. Вие. . . такова. . . азъ дѣдо Ивана дирия. Пъкъ не съмъ идвалъ други пѣтъ въ Зайчаръ, та не зная улицитѣ. . . Не знаяхъ кжде да го намѣря; до тука ме опжтиха. . .

— Заповѣдай, — кани Димитра, и ѝ е весело, че чува българска речъ. — Влѣзъ вжтре да почакашъ. Дѣдо ти Иванъ де-да-е ще си дойде вече.

Газената лампа пълни стаята съ мека жълта свѣтлина. Дветѣ дъщери на Иванъ Кулинъ шиятъ нѣщо на низкото миндерче. Когато непознатиятъ влиза, тѣ ставатъ, покланятъ му се и тихо излизатъ въ друга стая. Така сж научили отъ майка си: като дойде гостъ не е моминска работа да стоятъ при старитѣ. Момитѣ да си знаятъ приликата.

Гостътъ сѣда на низко трикрако столче и се извинява:

— Азъ... такова... да не ви залисвамъ нѣщо отъ работа...

— Какъ ще, — плѣсва ржце Димитра. — Намъ за гостъ отъ нашия край душицата ни е зажаднѣла, И дѣдо ти Иванъ да видишъ, какъ ще се зарадва. Ти отъ кое село си? Не си отъ Метковецъ!

— Отъ Орѣшецъ съмъ. Па преди да тръгна на самъ видѣ ме дѣдо Вълчо, брата на дѣда Ивана, та ми нарече нѣщо си. И други хора ме накараха нарочень поздравъ да донеса и да ви видя живо-здро.

— Добре си дошълъ, добре си дошълъ.

Вънъ кучето лайва и заскимтява. Недка скача:

— Дѣдо си иде.

— Трай, чедо, — смърря я Димитра. Тя става да посрещне стопанина си.

— Добъръ вечеръ, булка. Я, и гостъ сме имали. Добъръ вечеръ, юнакъ, откъде?

Гостътъ стои, като предъ паша. Той поема ржката на домакина и почтително я цѣлува:

— Добъръ вечеръ, кнезъ Иване. Ида отвждъ, отъ българско. Отъ Орѣшецъ съмъ, на чобанъ Димо съмъ синъ. Джоно ме викатъ. Като щѣхъ да тръгна тейко ме прати да се обадя въ Метковецъ на дѣда Вълча.

— Ехе, отъ далечъ гостъ... Скжпъ гостъ... — казва като че ли на себе си дѣдо Иванъ и се усмихва. — Седни де:

Той се отпуска на миндера и разглежа хубавото лице на Джоно.

Димитра си намира работа вънъ, а Недка се сгушва до скута на дѣдо Иванъ и затихва. Тя е любимка на стареца и за това не я каратъ да отива при другитѣ, когато той има работа. И нали е сираче: всички се плашатъ да не я огорчатъ, да не ѝ стане мъчно, че е при людски хора.

— Кажй сега да видимъ, какви хабери носишъ отъ нашия край.

— Рече ми дѣдо Вълчо, кнезъ Иване, да ти дамъ тия пари. Седемдесетъ наполюна взелъ за едни твои ниви. Продалъ ги, та ти провожда паритѣ. И много здраве провожда.

Иванъ Кулинъ взема паритѣ, както сж си вързани, оставя ги въ полата на Недка и казва:

— Дай ги сетне на баба си Димитра да ги скжта.

Защо му сж пари? Има колкото му трѣбватъ. Като се пресели взе всичко, което имаше въ зелената ракла. А не бѣше малко. Но и нищо да не бѣ взелъ, пакъ щѣше да си извади хлѣба. Какъвто е човѣкъ, на всѣка крачка може наполюнъ да подритва. Други новини чака той отъ родината си. Какъ да запита?

— Какъ живѣе народътъ? Мирясаха ли спяхи и субаши?

— Кога сж мирясвали тѣ, Господъ да ги убие. По-голѣми кучета сж станали. А ние, сиромаси, траемъ и теглимъ. И васъ ви нѣма... Забравихте ни... Дѣдо Цоло отъ Бѣлоградчикъ, затрили го, чорбаджи Петко Казанджи, затрили го, капитанъ Кръстю, затрили го. И ти се пресели... Какво ни остава: да търпимъ.

— Тѣй, тѣй..., — поклаща глава дѣдо Иванъ и се замисля. Значи не сж го кълнѣли изъ сан-

джака за дето вдигналъ хората на въстание. Значи сж оценили дѣлото, за което такъвъ скжпъ курбанъ отиде. Кой знае пѣкъ. Може и Джоно да си приказва така, само защото е младъ. Младитѣ винаги сж готови да прегазятъ морето.

— Ами кнезветѣ какво правятъ сега? Не пазятъ ли народа?

— Какви кнезове, кнезъ Иване! Ние тебе си знаеме за кнезъ. И тебъ тачимъ. Старцитѣ избраха едного за кметъ, колкото да има човѣкъ отъ наша страна въ медзлича. А той нито кнезува, нито му се чува думата. Знаешъ ли...

Джоно пламти. Младото му лице се озарява, отъ чуденъ блѣсъкъ, ноздритѣ му се разширяватъ като на жребче.

— Знаешъ ли, кнезъ Иване, нѣ, честенъ кръсть: народа пѣсни ви е измислилъ. По тлѣкитѣ ги пѣятъ. Приказки приказватъ за васъ. Тѣй ви помнятъ: и тебе, и дѣдо Цоло, и кнезъ Петко. А пѣкъ вие... Нѣ, оня день като си пжтувахъ за насамъ, отбихъ се въ Мехмедовци. Заприказвахъ се съ нѣколцина акрани и имъ казахъ, че идвамъ въ сръбско да си диря късмета. А тѣ ме изпратиха при попъ Николая. Разправихъ му работата, а той се просълзи. Като отидешъ, каза, въ Зайчаръ, потърси Иванъ Кулинъ; рекохъ му, че и други ме пращатъ при тебе. Тогава ти написа книга. Занеси му я, каза, той може вече и да ме е забравилъ, три години сж се минали, ала нека научи, каква ни е мжката тука.

Джоно изважда изъ пояса си една синя книжка, завита на масурче и я подава на Иванъ Кулинъ.

— Вижъ какво пише очката. Па прощавай, че тѣй съмъ увилъ книжката, ами страхъ ме бѣше да не ме претърсятъ поганци. А паритѣ бѣхъ зашилъ отдолу на седлото.

Писмо. Писмо отъ протопопъ Николай. Ехъ, славниятъ дели-папазъ. Може ли Иванъ Кулинъ да го забрави? Нали двама ходѣха заедно да учатъ народа на въстание? Нали рамо до рамо се биха при Чорлево и Бѣлоградчикъ? Нали двама лежаха въ видинската тъмница?

Старецътъ взема книжката и ржцетѣ му треперятъ, мжчи се да я отвори, а прѣститѣ му се схващатъ и не служатъ, дири очилата си и не може да ги намѣри. Нѣкаква червена свѣтлина замѣглява погледа му, пѣри на клепкитѣ и ги притваря. Чудно нѣщо: той никога не се е виждалъ такъвъ. Всичко се крие въ писмото. Всичко е тамъ и стои написано съ огнено мастило: не си забравенъ и проклинатъ, кнезъ Иване. Таченъ си и обичанъ. Не е загубилъ вѣра народътъ въ тебе!

Тогава, като свѣткавица минава една мисълъ презъ ума му: а защо ти бѣше загубилъ вѣра въ народа? Защо го смѣташе некадъренъ да се бори още? Защо го остави, тъкмо когато трѣбваше да го водишъ.

Иванъ се суети съ книжката въ ржка и му става и смѣшно и жалко:

— Хайде де, кжде съмъ си турилъ очилата...

И той се мжчи да спре трепета въ гласа си, да не се издаде, че е и радостенъ и тжженъ.

— Недко, нѣ, дете, прочети да чуя какво е написалъ попъ Николай. Азъ да съмъ го забравилъ... хайде де...

Недка взема писмото, изправя се на миндера, за да стига лампата и зачита бавно, почти сричаща съ нѣжния си детски гласъ:

„Достопочтений ми кнезъ Иване. Молитствувамъ те и здравей! Идвамъ да те намѣря въ добро здраве и да ти кажа, че и ние сме живо-здро. Ала ни е голѣма мжката. Откакъ си отиде благо-

роднѣйшия Есъ Саидъ Али Риза паша, всичко въ санджака трѣгна на опаци, а най-паче изстрадахме и изстрадаме ние окаяни християни. Дойде за мюте-салимъ Мустафа Зарифъ паша, а като го видѣ а турцитѣ зарадваха се много. А ние клетки роби, само молитви възправяме. Изъ цѣлия край разбойници ходятъ да колятъ и грабятъ раята. Изъ ония дни мюсюлманитѣ одушили посрѣдъ бѣлъ день ханджията хаджи Коно. Пияни черкези ходятъ по селата и казватъ, че щѣли да изколятъ всички българи. Докато бѣше тукъ царский пратеникъ превъзходний Шакибъ-ефенди и пашата се пазѣше да вилнѣе. А сега, сякашъ е новъ Пазвантоолу. Тъмницата е тѣсна да побира набедени праведници. Кому да се оплачемъ? Богъ е високо, царъ е далеко! На свои сили не можемъ вече да се надяваме. Народътъ отъ край време си е билъ сиромашки. А по селата нѣма едно шишене, нѣма една кесия барутъ, нѣма едно зърно куршумъ. Спахитѣ събиратъ отъ селянитѣ и коситѣ и брадвитѣ: да не вдигали востание. Това като ти пиша, кнезъ Иване, оставямъ ти да смислишъ, какво е полезно и да ме помнишъ съ добро^а.

— Толкова пиши, дѣдо. Изчетохъ го.

Недка подава писмото на Иванъ Кулинъ и поничва да седне.

— Чети пакъ, казъмъ, — казва Иванъ. — Още веднѣжъ го прочети, да го чуя хубаво.

Детето отново почва да чете, но старецътъ не слуша. Още при първото четене той запомни всѣка дума. Може да го повтори безъ да сбърка. Но иска да слуша, да запамети и точкитѣ и запетаитѣ и оная страшна истина, която блика измежду редоветѣ и би отровила всѣко българско сърдце. Искá да слуша само гласа на сирачето, като че ли той е гласъ на всички сираци изъ българската земя,

като че ли е гласътъ на самата тая земя напоена съ кръвъ, наводнена съ сълзи.

Той прибра листчето подъ елека си, до само сърдцето си го притиска, сякашъ думитѣ на писмото ще се прелѣятъ въ сърдцето му и ще смогне „да смисли това, което е най-полезно“ и да го извърши.

— Недке, дай паритѣ дето ти ги дадохъ сега. Дай самъ. Зная вече за какво ми сж.

Това надъ което другитѣ ще мислятъ година, той го измисля за мигъ. Като те захапе усойница, нѣма да диришъ мехлемъ да мажешъ ухапаното. Ще режешъ прѣста. Защото докато намѣришъ мехлема, ржката ти ще изсѣхне. Кнезь Иванъ Кулинъ знае какво е най-полезното. Той се боеше, че сж го забравили, и не само това, а че на всички е трънъ въ очитѣ. Изведнѣжъ прогледна. И видѣ толкова свѣтлина, че очитѣ му се насълзиха. Видѣ предъ погледа му да минава и ширната равнина, и сивитѣ чукари на планината, и цѣвналитѣ макове срѣдъ нивитѣ, кървави като сърдцата на избититѣ за свобода, видѣ да прелита и голѣмия гълъбъ, който вѣеше нѣкога криле въ Раковишкия манастиръ, рано сутринъта на Водици.

Очитѣ му се заковаватъ върху дрѣжката на султанската сабля. Закачена на стената отъ години, тя е посивѣла отъ прахъ. Една непреодолима сила го кара да я откачи, да я извади изъ ножницата и да опита острието.

— Ехъ да мога да я завъртя надъ твоята глава, Абдуль-Меджиде! . . .

— — —
Годинитѣ минаватъ: отнися ги северниятъ вѣтръръ, отвлича ги бѣлата вода на Дунава. Игуменътъ на Раковишкия манастиръ, престарѣлиятъ вече отецъ Серафимъ, ги отбелязва по корицитѣ на ми-

неитѣ съ страшни бележки. Ще дойдатъ дни, ще ги намѣрятъ младитѣ монаси и ще прочетатъ:

„Лѣто Господне 1850. Да се знае кога се подигна България съ Божиемъ повелениемъ, защото много золумъ правѣха турци, и много е пишѣла сиротиня. Станаха на народно востание 12 хиляди души. И се биха съ аскеръ отъ Видинъ. Богъ да прости кнезъ Цоло отъ Толовица, бѣлоградчишки башъ-кнезъ и Петко чорбаджи, казанджия. Они поведоха народа. Богъ да поживи кнезъ Петко Мариновъ и кнезъ Иванъ Кулинъ. Они се биха съ агаряни за Христова вѣра“.

„Лѣто Господне 1851. Отидоха народни хора у Цариградъ, та сж съ царя советъ правили. Падишахъ имъ казалъ: „аферимъ“ и на кнезъ Иванъ отъ Метковецъ далъ златна сабля, да коли спахии и народни душмани“.

„Лѣто Господне 1852. Народний защитникъ и радетель кнезъ Иванъ Кулинъ избѣга въ сръбска земля. Ибо въ България бѣше мжка люта. И много го беда бѣше грѣцкии фанариотъ Венедиктъ, да го постигне народна клетва! Бѣше го изпроводилъ съ синджири въ Анадолъ“.

„Лѣто Господне 1853. Люде бѣгатъ по планини, да се криватъ като звѣрове въ пещеритѣ отъ гнѣвъ агарянски“.

„Лѣто Господне 1854. Голѣма кавга се стори Стана Московеца на бой съ турци. А ние клетки роби, само мжка знаеме“.

„Лѣто Господне 1855. Диви черкези надойдоха изъ санджака. Грабятъ, палятъ и биятъ. Страхъ, ради юдейски, и плачъ“.

„Лѣто Господне 1856. Пресели се въ Царство небесно, народний закрилникъ чорбаджи Първанчо отъ Бѣлотинци. Пребили го душмани. Кой да пази

сиромаси болгари? Отвори се, земльо черна, та при-
бери насъ живи“.

„Лѣто Господне 1857“.

— — —
Пролѣтната нощъ е свѣтла и звездна. Току що
развилитѣ се листа на дърветата прѣскаатъ дѣхъ да
сочна зеленина. Изъ низкитѣ храсти край пѣтя
шумятъ пролѣтни води: буйни, като младежки сърдца,
мѣтни като младежки чувства. Млада е природата:
буйна и мѣтна. И сърдцата на хората младѣятъ.
Туптятъ подѣ грубитѣ ризи, блѣскаатъ се, като за-
творени птичета, прѣхатъ, ще имъ се да изкочатъ
и да се нирнатъ по синевата, догдето погледъ стига.
Тежи мѣжката, докато небето е сиво отъ зимни мъгли.
Грѣйне ли слѣнце, подадатъ ли глави кокичето и
минзухарѣтъ, усмихне ли се въ трѣнитѣ теменуж-
ката, запѣятъ ли край рѣкитѣ косове и авлиги, прип-
натъ ли по ливадитѣ млади агнета — всичко се
промѣня. Очитѣ се отварятъ широко. Погледѣтъ е
ведѣръ и чистѣ. Ведри и чисти сѣ мислитѣ. Хората
се усмихватъ и на враговетѣ си. И тѣй имъ е ве-
село, и тѣй имъ се живѣе!

И най-черната нощъ не е страшна. Какво било,
че черкези вардѣли по пѣтищата, причаквали пѣт-
ници и ги избивали?! Сега е пролѣтъ. Може би и
черкезитѣ сѣ станали по-добри и по-кротки отъ
какъ е дошла пролѣтъта. Може би тѣ сѣ срещнали
за прѣвъ пѣтъ бѣло агенце и това ги е зарадвало.

Хаджи Мара днесъ за прѣвъ пѣтъ видѣ агѣнце.
То бѣше цѣлото бѣличко, чистичко и така я пог-
ледна съ кроткитѣ си кафяви очички, че изпълни
съ радостъ цѣлото ѣ сърдце. Само за това агѣнце
тя слѣзе отъ коня си и половинъ часъ разго-
варя съ овчаритѣ, и агѣнцето помилва. Поиска да
го купи, за да го занесе армаганъ. Не ѣ го дадоха.
Първо било въ стадото и имъ било мѣчно да го

продадатъ. Нали него ще колятъ курбанъ на свети Георги? Нека сега си поживѣе, да сучи до насита, да хрупа трева, да скача по припецитѣ, та като го заколятъ, да благодари на Бога, че си е отживѣло.

Хаджи Мара подвиква на коня си, пошибва го съ тънката върбова вейка и ѝ е весело. Черната нощ ѝ се струва по-свѣтла отъ день. Въ мисълта ѝ грѣе кроткия погледъ на бѣлото агънце и освѣтлява пжтя ѝ. Цѣлата година ще ѝ бжде бѣла и чиста. Цѣлата година ще ѝ се случватъ само хубави нѣща. Нали е чела по светото писание: Пасхалното агне да бжде бѣло, безъ недостатъкъ, за да ви бжде бѣла и безъ грижи годината. И въ ума ѝ сѣ по-отчетливо и ясно се открояватъ думитѣ на черковната пѣсенъ за благословения агнецъ Божий.

Нѣкъде далечъ се чува лай на куче. Сепнати звездитѣ затрептяватъ, коньтъ прѣхва съ ноздри и се стѣписва.

— Хайде, — подканя го хаджи Мара. — Хайде, не се магарясвай! Нѣма да те изедатъ кучетата!

Въ тъмното се очертаватъ кичести дървета и широкитѣ стрѣхи на селскитѣ къщи. Нѣкъде още мъждукатъ прозорчета. А по улицитѣ нѣма жива душа.

— И пандуритѣ сж се прибрали. Ехъ, че мжже! Да ги навържа на вжже, па да ги подкарамъ предъ себе си. И като ме пита нѣкой кжде ги вода, ще викамъ: карамъ ги въ Видинъ на салханата!

Коньтъ завива по тѣснитѣ улички, безъ да го оправя ездачката. По тоя пжтъ многожди е вървѣлъ, та го знае. Той се заковава предъ една висока вита порта и съ глава понича да я отвори. Хаджи Мара скача отъ седлото, хваща чукчето на малката вратичка до портата и чука три пжти отсѣчено.

Вжтре въ къщата се чува глъчка, вратата на язълка се отваря и една жена съ фенеръ въ ржката излиза да посрещне гостенката:

— Чакай, ей сегичка ще ти отворятъ, — скарва се хаджи Мара на коня си, който нетърпеливо пръхти. — Добъръ вечеръ, бабо попадиьо, гости по късно искате ли?

— Мари хаджийке, — виква учудена посрещачката и едва не изпуска фенера. — Отъ кжде по това време?

— Времето си е добро, ами хората станаха лоши.

— Не те ли е страхъ мари?

— Може и да ме е страхъ, та мигаръ да ревна? Тука ли е очката?

Тя оставя попадията да клати глава и да цъка следъ нея, а сама чевръсто започва да си изкачва по стжпалата на язълка. Едва като стига горе, обръща се и виква:

— Бабо попадиьо, не сваляй седлото на коня, че малко е потенъ. После ще му го сваля.

Отъ отворената врата на стаята блика червена свѣтлина. Отъ низкото миндерче попъ Николай се навдига да види, кой иде толкова късно.

— Хаджи Маро, Господъ да те знае! Какъ си тръгнала сама по това време?

— Какъ да съмъ сама? На седлото има два пълни кобура.

— Луда глава, луда глава, — съ възхищение се удивлява попъ Николай. — Отъ кжде идешъ?

— Сега ида отъ наше село — отъ Салашъ. Ала по-рано кжде съмъ ходила, като ти кажа, ще подскочишъ!

— Е!

Хаджи Мара сѣда на столче до огнището, разпуска забрадката си, сваля малкото кожухче и измърморва:

— Ухъ, че капнахъ!

— Казвай де, казвай, — нетърпеливо подканя попъ Николай.

— Ще казвамъ. Азъ по работа съмъ дошла. Ще ти изприкажа всичко и утре рано-рано ще поема по други села.

— Господъ да те разбере тебе!

— И той ще ме разбере и ти ще ме разберешъ.

Хаджи Мара се размива весело. Тя е още млада и хубава жена, бѣла и румена, здравенакъ! Но въ погледа ѝ има нѣщо мъжко, нѣщо строго и решително, което кара всички да я гледатъ съ почитъ. Преди въстанието съ мъжетъ заедно скиташе отъ село на село да подготвя дѣлото. После изчезна нѣкъде. Скри се да не я затвори пашата, или да може свободно да си поплаче за избититѣ въстаници. И ето я сега пакъ на конь, пакъ отъ село на село, пакъ съ кобури на седлото.

— Бѣхъ въ Сърбия, — отведнѣжъ заявява тя, като че ли е била на панаиръ въ Берковица. — Отъ тамъ идвамъ. Много ти здраве отъ кнезъ Иванъ Кулинъ.

— Видѣ ли го? — виква попъ Николай и лицето му свѣтва отъ радостъ. — Да е живъ и здравъ. Какво ти рече? Прати ли нѣкой нарочень хаберъ да ми донесешъ? Рече ли да ми...

— Чакай де, — пресича го жената. — Чакай, да ти кажа отъ самото начало. Есенесъ нали се чу, че минали хайдути отъ сръбско и че ходили по санджака да наказватъ золумджии. Е, отъ тамъ се почна.

— Какъ се почна.

— Тѣй: въ Салашъ минаха хайдутитѣ. Отиваха за друго село, а пкъъ наши овчари имъ се оплакали отъ нѣколцина черкези. Тѣ останаха въ село да накажатъ черкезитѣ, а единъ хайдутинъ се раз-

болѣ отъ треска, та легна у дома да го цѣрпиме. Азъ го поизпитахъ и отъ него научихъ за дѣдо Иванъ Кулинъ. Рече ми хайдутинътъ, че дѣдо Иванъ живѣлъ въ Зайчаръ и, че той имъ далъ пушки и куршуми да минатъ въ нашия край да бранятъ народа. Като научихъ, рекохъ си: щомъ запролѣти ще отида въ Зайчаръ да видя дѣдо Ивана и да науча, какво се крои. Туй-то!

— Е, видѣ ли се съ него?

— Видѣхъ се ами. На гости му бѣхъ. Разправихъ му всичко за насъ-си, а той ми показа какво е направилъ. Човѣкътъ почналъ голѣма работа. Презъ день, презъ два ходи въ Бѣлградъ да се среща съ сръбския князь и отъ него съветъ да взема.

Хаджи Мара се озърта и понижава гласа си до шепотъ:

— Война гласи човѣкътъ, война. Всичкитѣ си пари дава за пушки и за барутъ. И отъ другаде пари събира.

— Слава Богу, — промѣлвява отецъ Николай. — Не си е забравилъ народа.

— Какъ щѣло! Ти да го видишь, не можешъ и да го познаешъ. Годаинитѣ му не личатъ. Кжщата му на казарма е заприличала. Разправя ми кака Димитра, че по недѣля, по две не се прибиралъ. Кжде ходѣлъ — никой не знае. А пѣкъ азъ научихъ. Ходи въ Буковския манастиръ при Неготинъ. Тамъ се събрали петдесетина момчета и се учатъ на стрелба. Неготинскиятъ владика Доситей си далъ кжщата за джепане. Вжтре събиратъ пушки, барутъ и куршуми. Самъ сръбскиятъ князь рекълъ на дѣда Ивана да събира бѣлгарчета, да събира и оржжие, та на пролѣтъ ли, на лѣто ли война ще има. И рускиятъ консулъ въ Бѣлградъ, и той далъ пари за дѣлото. За това съмъ трѣгнала по селата:

V

Измамата има орлови нокте, скорпионова отрова и раздвоенъ змийски езикъ. Тя се забива въ сърдцето на добрия и го разкъсва, прелива въ жилитѣ му и отравя кръвта, а раздвоениятъ езикъ замайва мисълта и убива чувствата. Кнезъ Иванъ Кулинъ я познава. Еднѣжъ ли само тя го е връхлетявала съ всички сили! Добре че сърдцето му е чиличено, че кръвта му е юнашка, и че мисълта му е голѣма, като небе.

Не боли тѣй много, когато те излъже кой-да-е.

А него го излъгаха всички. И пакъ понесе болката.

Понѣкога му се иска да не мисли, да си затвори очитѣ и ушитѣ: нито да вижда, нито да чува. Така да си стои, като че не е билъ. И да може да не си спомня: толкова сили пропиленни по вѣтѣра, толкова живота загубени по балканскитѣ чукари, толкова кръвь пролѣта залудо. А после се засрамва отъ себе си.

— Защо да сж ме излъгали всички? Излъгаха ме людски хора. Излъгаха ме тия, които никога не сж ми мислили доброто, които сж си гледали смѣткитѣ и своето. Кой ще писне на чужди гробъ? Кого боли за България? Тия дето сж въ нея, тѣ ѝ знаятъ и хубостѣта и мжката, тѣ ходять съ черни забрадки и съ низко приведени глави, тѣ знаятъ, че като си оратъ нивитѣ, оратъ безкрѣстни гробове, тѣ знаятъ какво е робия. А тѣ не сж ме излъгали. Тѣ ме чакать, викатъ ме, приплакватъ за

помощь. Ща не ща ще простя на измамниците и ще си карамъ своето. А каквото Господь отсжди.

Кнезь Иванъ Кулинъ не брои вече годинитѣ. Времето е за други хора: да седятъ и трупатъ пари. А той разпилѣ и това което дѣдитѣ му сж трупали. Разпилѣ го за добро. Десетъ години отъ какъ изпрати първата дружина въ България. Трийсетъ дружини минаха отъ тогава, трийсетъ пжти народнитѣ сърдца потръпваха съ надежда: дано стане чудото! Не би! Ала защо да не опита трийсетъ и първиятъ пжтъ?

Той си спомня какво му рече преди петъ години Раковски, когато изгониха турцитѣ изъ Бѣлградъ. Дръпна го на страна отъ другитѣ, взрѣ се въ лицето му и дълго го гледа. После заговори сякашъ на себе си: дѣдо Иване, насъ ни излъгаха. Ти знаеше, че ще ни излъжатъ. Знаяхъ и азъ. Ала момчетата нито знаяха, нито трѣбва да знаятъ. Азъ ще взема съ себе си въ Влашко колкото мога отъ тѣхъ, а останалитѣ задръжъ при себе си. Подготвяй ги за народното дѣло и ги пращай вжтре. Ако не можемъ да освободимъ България съ чети, можемъ поне турцитѣ да плашимъ. Отъ това е пакъ наша ползата. Все ще дойде голѣмиятъ часъ. За него часъ трѣбва да сме готови. Така му каза Раковски тогава и очитѣ му горѣха отъ мжка, ненависть и смѣла гордостъ. Такива думи и такъвъ погледъ не се забравятъ.

И само това ли? Какъ да забрави туй което всѣки день му носятъ бѣжанци изъ Видинския санджакъ? Наистина тѣ говорятъ, само говорятъ. Но въ думитѣ имъ той чува и писъкъ на вдовици, и вопълъ на умирающи, и заглушенъ плачъ на малки деца. Това не се затиска. Ако опита да затвори ушитѣ си, страннитѣ гласове направо въ сърдцето

му ще зазвучатъ. Ако си затвори очитѣ, червени кржове ще му сочатъ кървави петна.

Дѣдо Иванъ вече не се грижи за търговията си. Не му е занаятъ вече. На другаде го отвлѣче народниятъ гласъ. Когато жена му му каже, че не е добро дете дюкяна му по дни стои затворенъ, а той скита съ нехранимайковци, дѣдо Иванъ се извива и троснато отвръща:

— Кой за каквото е роденъ, жено. Пъкъ за нехранимайковцитѣ, какво да ти кажа: не сж ставали такива отъ добро.

И толкова.

— За кжщата грижи се ти. Съ колкото можемъ, съ толкова ще поминаваме. Ето, на момичетата излѣзе късмета. Синоветѣ учатъ и ще станатъ хора. На насъ ни стига кора хлѣбъ. А отвждъ, въ българско има хора и безъ нея.

Не го разбира. Такива сж женитѣ. Пѣятъ пѣсни за славни хайдутѣ, а ако имъ се случи да водятъ мжжъ хайдутинъ, ще го кълнатъ и устреляватъ. Иванъ не се и сърди.

Вижъ Недка е друга. Може би и тя не го разбира, но поне се мжчи да проумѣ какво му става въ сърдцето. Тя вече не е малкото палаво момиченце, което чака отъ кокошкитѣ на баба Димитра златни яйца, за да си купи прикя отъ коприна и да се омжжи за царския синъ. Отраснала е, станала е мома за женене. А за женитба не мисли. На какво да се надява сирачето? Ако ѝ се случи човѣкъ, и ако дѣдо Иванъ склони — ще трѣгне покорна следъ него, като куче. А до тогава ще шета на старитѣ и ще се сили да имъ угажда. Изгледали сж я като своя, и тя като тѣхна ще имъ се отсрамва.

Недка обича баба си Димитра. А предъ дѣдо си Иванъ благоговѣе. Тя подочува отъ хората за

неговитѣ страшни занимания и това още повече го издига въ мисълта ѝ. Струва ѝ се, че такъвъ човѣкъ, като него, не е истински, а приказка. Струва ѝ се, че който е тръгналъ да си дава и имота, и живота за хорското добро е светия. И въ стареца тя вижда нѣкаква икона, предъ която трѣбва да се кланятъ и тя, и всички други. Не се стареае да разбере дѣлата му, а ги приема като Божия промисълъ, като думи написани въ Евангелието.

— — —
Косо грѣе мартенското слънце и не топли. Когато залѣзе, отъ планината слиза студенъ вѣтъръ и заледява малкитѣ барички по пѣтя.

— Пакъ ще е студено тази вечеръ, — казва Димитра и понича да влѣзе въ кѣщи. — Недке, хайде къзъмъ, да се прибереме.

Облегнатата на пѣтната порта, Недка гледа презъ откренатата врата по улицата.

— Ей сегичка, бабо.

Тя потреперва отъ студения вѣтъръ, но не ѝ се иска да се прибере. Отъ десетина дни е останала сама съ старата жена. Дѣдо Иванъ замина за Бѣлградъ. Князь Михаилъ проводилъ за него нароченъ човѣкъ да го вика и отъ толкова време не се е върналъ. Недка не знае, защо ще седне князътъ сиречь, сръбскиятъ царъ да вика дѣдо ѝ да се разговаря съ него, но нѣкаква необикновена гордостъ я изпълня. Не е малко нѣщо да те вика царътъ на приказка. Тя е слушала отъ хората, че кнезь Иванъ Кулинъ е ходилъ и при турския султанъ, но винаги ѝ се е чинило, че това е хубаво измислена приказка, за да приспиватъ бабитѣ внучетата си съ нея. Сега вече разбира, че това не е приказка и гордостъта ѝ расте.

Димитра още веднѣжъ подвиква отъ пруста:

— Дѣда си Ивана ли чакашъ, Недке? Кой го знае кога ще се завърне. Отъ какъ се залови съ тия хайдушки работи, не му е кжщата — кжща, не му е работата — работа.

Недка не я чува. Тя има нѣкакво предчувствие, навѣрно сжщото предчувствие, което иматъ и кучетата, и което сигурно ѝ подсказва, кога ще си дойде старецътъ. Тя е готова да различи стжп-китѣ още отъ другия край на градеца, да познае фигурата му между хиляда други мжже.

Вечеръта идва неусѣтно, наедрѣлиятъ месецъ разлива разтопено сребро надъ кжщитѣ и вѣтърътъ, сякашъ не щипе тѣй остро лицата.

Отъ горния край на улицата се задава файтонъ, тегленъ отъ охранени здрави коне. Файтонджията — сръбски войникъ — едва задържа конетѣ предъ портата на Иванъ Кулинъ. За мигъ Недка се сепва, а сетне плѣсва ржце и широко отваря вратата.

— Дѣдо Иване, азъ знаехъ, че ще си дойдешъ тази вечеръ. Добре дошълъ.

Тя се спуска да посрещне стареца и смутена се спира. Въ файтона има още единъ мжжъ.

— Ето ти и посрещачъ, — виква засмѣнъ дѣдо Иванъ и се обръща къмъ спжтника си, — слизай, Еремия. Стигнахме най-сетне.

Въ стаята е топло и приветливо. Димитра повдига фитила на лампата да стане по-свѣтло и заситнява срещу мжжа си.

— Добъръ вечеръ, старо. Гостъ ти вода. Хубаво го гледай: и той е нехранимайко, ама е сръбски офицеръ. Българинъ е, отъ нашия край, отъ Ломъ. Сѣдай, Еремия. Разпусни се, като у васъ си. Кжщата на Иванъ Кулинъ за такива, като тебе се едно, че е бащина кжща. Този гостъ доста време ще ни гостува, старо. Като синъ ще трѣбва да го гледашъ.

— Още отъ утре ще трѣбва да почнемъ. Ти ще имашъ много работа. Хората, които се навъртатъ край мене и които ти ще учишъ на военни науки, иматъ само юнашки сърдца. До като ги подготвишъ — месеци ще минатъ. А дотогава азъ ще глася другата работа. Ще пиша писма на другаритѣ изъ българско да се приготвятъ, та когато ние ударимъ отъ тукъ, тѣ да скочатъ като единъ човѣкъ.

— Отъ мене искай, дѣдо Иване, да подготвя хората и да ги поведе. А че ще победимъ, дай да ти подпиша. Щомъ и князь Михайло е съ насъ...

Дѣдо Иванъ иска да прекъсне мечтитѣ на младия мжжъ, иска да му каже, колко сж отровни зжитѣ на измамата, но се опомня. Нали самъ е решилъ да направи трийсетъ и първи опитъ? Може пъкъ и добро да излѣзе.

— Добре е, че мислишъ за победа, Еремия. Който офицеръ не мисли, че ще победи, той хичъ да не почва бой.

Недка никога не е подслушвала, какво говорятъ другитѣ. А сега кой знае защо даде ухо на това, което дѣдо Иванъ говорѣше на своя гостъ. Кой знае защо? Може би, защото като избѣга отъ стаята засрамена отъ закачкитѣ на стареца, тя се облегна на вратата и тѣй си остана, а може би защото очитѣ на госта горѣха, като свѣтулки. Ехъ, ехъ, момински глупости. Хубаво си ѝ е на нея и така. Що ѝ трѣбва да мисли, какъ горятъ хорскитѣ очи! Нея нали нѣма да я изгорятъ?!

Но тя чува последнитѣ думи на стареца и ѝ става и страшно и мжно: за бой приказватъ. Съ кого ще се биятъ? Съ турцитѣ. А кой е надвилъ турския царъ? Никой. Само толкова невинни хора ще отидатъ. Ами ако трѣгне и дѣдо Иванъ, нейниятъ единственъ закрильникъ? Какво ще прави тя? Баба

Димитра ще отиде при синоветѣ си и при зетьоветѣ, а нея — какъвто ѝ е късмета!

Отътая мисълъ изтрѣпва. И не отъ страха, че ще остане на пѣтя, а отъ ужаса, че може да мисли за своитѣ неволи, когато толкова хора ще отидатъ да си пролѣятъ кръвта за свободата. За кого? Пакъ за такива сирачета, като нея. Какъ да не се срамува?

Разплакана тя се вмѣква въ стаичката си, пада по очи на леглото и така заспива.

Какви страхотии сънува човѣкъ, когато го заболи сърдцето.

Недка сънува нѣкакво голѣмо поле, по което тичатъ хора. Бѣли облачета барутенъ димъ се виятъ надъ всѣки човѣкъ. И тя е срѣдъ това поле. Чува гърмежи, чува свистене на куршуми, а нищо не ѝ става. Не я улучватъ. И очитѣ ѝ следятъ само единъ човѣкъ. Тя се осжжда, че следи само него, че не подири стария дѣдо Иванъ да го извлѣче изъ боя, но не може да си откъсне очитѣ отъ едного, само отъ едного. Тя го вижда да тича предъ другитѣ, да вика съ цѣло гърло. После всичко се завъртява въ нѣкакъвъ червенъ кржгъ, кървава мъгла прибулва полето, тя усѣща, че пада дълбоко, дълбоко въ дънъ земя и че чува гласа на майка си.

Събужда я ласкавата дланъ на баба Димитра:

— Недке, майка, що си легнала тѣй, мари дете. Ще настинешъ, да се поболѣнешъ. Я стани си легни, както далъ Господъ.

Всѣки день измѣнява хората. Днеска не сж такива каквито сж били вчера. По-добри ли, по-лоши ли, все едно. А сжщитѣ не сж.

Въ кѣщата на кнезъ Иванъ Кулинъ се вмѣкна новъ човѣкъ. Самъ старецътъ го доведе отъ Бѣлградъ да му бжде помощникъ въ дѣлото. На лѣто

трѣбва да бжде всичко готово: да мине чета въ българско, да скочатъ и българитѣ и, както бѣше обещалъ князь Михайло, да се освободятъ съ сръбска помощъ братята българи. Отъ кнезь Иванъ Кулинъ по-подходящъ човѣкъ за тази работа не можеше да се намѣри, а отъ Еремия Българовъ по-добъръ помощникъ не можеше да му се даде. Затова, Еремия отиде въ Зайчаръ. Затова, новиятъ човѣкъ се вмъкна въ кжщата на бунтовника отъ Метковецъ.

Знаялъ ли е той, че хората се промѣнятъ всѣки день? Знае ли, че Недка се промѣни?

Недка е друга. Тя шета по двора, или въ кжщи и ѣ е свѣтло. Отъ тъмно до тъмно търчи и пѣе. Започна да се тъкми, да се гизди, а когато случайно споменатъ името на новия човѣкъ, пламва. Така е съ всички моми, така е и съ нея. На нищо не се надява, сама не смѣе да си признае любовта, не смѣе на сърдцето си да я прошепне, а ѣ се радва.

Еремия се връща вечеръ отъ полето, кждето учи момчетата на войниклъкъ, капналъ отъ умора, хапва самъ съ дѣдо Иванъ, размѣнятъ си по нѣколко думи и после се прибира. Недка го дочаква да се върне, крадешкомъ го поглежда и сърдцето ѣ ще изкочи отъ радостъ. Какво ѣ става, сама не може да си отговори. Само много ѣ е радостно.

Тя рѣдко му продумва. Нѣма и какво да му каже. Стига ѣ да го гледа.

А той! Ехъ, чуденъ човѣкъ! Хайдутинътъ не е мжжъ, като другитѣ мжже! Неговото сърдце само за гургулицитѣ трѣпне.

Единъ пжтъ само я погледна Еремия по-дълго. Изгори я съ погледа си, а сетне поклати глава и въздѣхна.

А Недка живѣе съ този погледъ и съ въздишката.

И не день, не два — а месеци наредъ.

Ето: пролѣтъта си отлетя. Жълтавата зеленина на полето стана тъмно-зелена. Нивитѣ избояха до поясъ и пакъ се жлътнаха. Недка не съзрѣ какъ мина това време. Тя чуваше понѣкога въ ушитѣ си думитѣ на дѣдо Иванъ за битка и победа, и тогава сърдцето ѝ премаляваше отъ страхъ. После забравяше. Може би така ѝ се е случило тогава. А може и да се е разминало вече лошото.

Сега е юлий. Слънцето вече залѣзе, а още трѣпне маряна надъ земята. Недка подлива калдаръмения дворъ, сѣда подъ дюлята и се навежда надъ работата си.

Портата скръзва. Като никога Еремия се връща толкова рано. Той не забелѣзва девойката, пресича двора и бързо влиза въ къщи. Недка го изпраща съ погледъ и по-низко привежда главата си.

Какво ли прави Еремия вътре? Какво ли крои? Само единъ мигъ тя помисля да влѣзе следъ него, да се вмъкне въ стаята му, да го загледа дълго, дълго. Съ очи да му каже всичко, а сетне да избѣга и никога да не се върне. Отъ тази мисълъ сама се засрамва. Какъ можа да си науми такава нѣщо!

И се замечтава. Вижда се малка ластовичка, кацнала на неговия прозорецъ и зачуруликала весела пѣсенъ. А той, строгъ и намръщенъ, я гледа и, като че ли не я вижда. За друго нѣщо мисли. Току изведнѣжъ се съвзема и протѣга ржката си къмъ нея да я помилва. И тя ужъ е плаха ластовица, а не трепва. Спира чуруликането си на най-високия звукъ и затихва.

— Какво си се замислила, Недке?

Тя се сепва и тихичко виква.

Еремия се приближава усмихнатъ, облѣга се на дюлята и въздѣхва. Както тогава, както тогава...

Той е разсѣянъ и унесенъ.

— Шиешъ ли, Недке?

— Шия, — отговоря тя и сама се учудва на гласа си — Риза шия.

— За женихъ, а? — съ тжжна усмивка я подкача Еремия.

— Ами, за женихъ, зеръ! За дѣдо Иванъ...

Недка прибира работата си и става. До женихъ и е нея сега! Видѣла се е нейната женитба!

На западъ небето е кърваво алено. Облегнатъ на дюлята, Еремия гледа облацитѣ съ нѣкаква тиха тжга. Червенитѣ отблѣсъци озаряватъ лицето му, подчертаватъ отсѣченитѣ мжжествени линии и това хубаво младо лице, сякашъ е излѣно отъ бронзъ.

— Ехъ, колко кръвь! Колко много кръвь!

— За каква кръвь говоришъ? — запитва Недка и гласътъ ѝ става тихъ, сподавенъ, шептящъ.

— Не виждашъ ли на небето?! Кжде забърза?

— Да се прибера да пошетамъ вжтре. Баба Димитра сега ще се върне отъ съседитѣ, та да е разтрѣбено.

— Почакай, — помолва я Еремия и за пръвъ пжтъ е нѣженъ, за пръвъ пжтъ думитѣ му звучатъ ласкаво и топло. Почакай да си побъбремъ малко, че вече може и да не се видимъ.

Недка замръзва. Нозетѣ ѝ се подкосяватъ. Чувствува, че трепери, голѣма костелива ржка се впила въ шията ѝ, червената свѣтлина на облацитѣ напълва очитѣ ѝ съ сълзи.

— Защо? — едва пита тя. — Отивашъ ли си вече? Насити ли се на Зайчаръ?

А сама знае, че не е справедлива, като го пита: знае кжде ще отива и ѝ става страшно. Странитѣ ѝ изгарятъ отъ срамъ, че се издава.

вѣченъ. Нали сж за любовь младежитѣ сърдца!
Ала вмѣсто това запитва строго:

— Е, готовъ ли си?

— Готовъ, князь Иване.

— Нѣма какво да се сбогувашъ, — почти заповѣдва дѣдо Иванъ. Въ полунощъ ще дойде нашиятъ човѣкъ. Като чуешъ да подсвирква, излѣзъ. Азъ ще те чакамъ. Ще трѣгнемъ, па както ни е писано.

Той иска да си отиде, а нѣщо го кара да каже още една думичка. Башински поглежда Еремия и казва:

— Хайдутинъ за жена не мисли, синко. Като се свърши народното дѣло, ела ми цѣлуни ржка и си я отведи.

Не споменава името на Недка. Защо да сипва пиперъ на рана? Тя и тѣй си боли.

— — —

На връхъ Шашка-планина, на една малка полянка срѣдъ вѣковния букакъ горятъ нѣколко огньове. Между тѣхъ сноватъ мъже, други сж се излегнали на тревата, трети сж насѣдали върху грамаднитѣ буки, повалени отъ бури. И всички мълчатъ.

Колкото да ти е евтинъ живота, не може току тѣй да се раздѣлишъ съ него. А мъжетѣ отъ поляната за това сж се събрали. Не ги е страхъ отъ смъртъ, не ги е страхъ отъ нищо, а пѣкъ се свиватъ сърдцата. Само бабитѣ разправятъ на внучетата си, че хайдутитѣ не си жалили живота. Всѣкому е жално за живота, макаръ да е кучешки.

— Хей, какво сте навели носове? — засмива се присторено помощникътъ на войводата Георги Капитански. — Я се стреснете! Сега ще дойде князь Иванъ Кулинъ и ще се засрамите предъ бѣлитѣ му власи!

Понѣкога и празднитѣ думи свѣршватъ работа. Думитѣ на Герго малко съживяватъ дружината. Тукъ-таме се повдига дори смѣхъ. И на време

Изъ гората се явява една малка групичка. Предъ всички върви кнезъ Иванъ Кулинъ.

— Кнезътъ и войводата, — зашумяватъ нѣколко гласове.

— Добъръ вечеръ, юнаци.

Гласътъ на стареца е твърдъ и отсвѣченъ. Не му личи, че е изкачвалъ Шашка-планина, не му тежатъ на плещитѣ шейсеттѣ и две години.

Нѣколцина четници стѣкмяватъ огньоветѣ да стане по-свѣтло. Голѣмитѣ жълти пламъци се извишаватъ въ звездното небе, съскатъ и препърлятъ листатата на дърветата край полянката.

— Еремия!

— Ето ме, кнезъ Иване.

— Излѣзъ напредъ! — гласътъ на дѣдо Иванъ леко потрепва. — Момчета познавате ли тогава човѣка?

— Познаваме го, познаваме го, — закрепчаватъ отъ вси страни. — Той ни учи на войниклъкъ.

— Този мжжъ ви е войвода. Него ще слушате за всичко. Той ви е баща и майка. Ако ви заповѣда да измрете, до единъ ще измрете! А който му измѣни, какъ ще го накажете?

— Съ смъртъ!

— Клетвата знаете ли?

— Знаемъ.

— Клетва е то, — издига се единъ гласъ по високо отъ другитѣ. — Не се забравя.

— Па и какъ ще я забравимъ, кнезъ Иване? Да не си ни събралъ насила да ставаме хайдути? Насъ сърдцата ни сами ни тикатъ да се биемъ за свободата!

— Да сте живи и здрави, — благославя Иванъ Кулинъ и кой знае защо, черно предчувствие се загниѣзва въ сърдцето му. Той се сили да го махне, да не мисли за него, а сякашъ по-дълбоко го забива въ съзнанието си. Той не е вчерашно дете. Знае на какво се дължи предчувствието: князь Михаилъ му обеща и своето съдействие и съдействието на своитѣ чиновници. Така замина за Европа. А още не бѣ се скрилъ парахода отъ очитѣ на изпращачитѣ, и всичко тръгна на опаки. Единъ по единъ голѣмцитѣ се изнизаха — тозъ не чулъ, она не разбралъ, — и толкова.

Стариятъ хайдутинъ не се изплаши отъ това. Той се бѣ решилъ да направи трийсетъ и първия опитъ, а следъ туй, ако му останатъ сили, да продължи.

Въ този опитъ той хвърля последната си па-рица, ала волята му е цѣла. Не може да се пречупи отъ малка буря.

Небето на изтокъ изредява, продира се тъмни-ната и тънка червена ивица запълзва между ство-литѣ на дърветата. Ще съмне скоро. Не е сега време за мислене.

— Войводо, колко юнаци имашъ?

— Сто и шейсть души, — отвръща Еремия по войнишки.

— Да поразишъ хиляда пѣти повече агаряни! На добъръ ви часъ, момчета.

Байрактарътъ Цекѣ Спасовъ повдига зеле-ното знаме съ златния лъвъ. То се развѣва отъ лекия вечеренъ вѣтъръ и заплющява, като крило на голѣма птица. Еремия дава заповѣди на петде-сятниците, тѣ събиратъ борците и дружината тръгва.

Като вървятъ на югъ отъ върха на Шашка планина, ще се спуснатъ неусѣтно въ падината между Голѣма Китка и Зжбера и отъ тамъ по дол-

чинката ще влѣзатъ въ робската земя. Въ България ще ги посрещнатъ въстаналитѣ селяци съ задруженъ гърмежъ.

Кнезь Иванъ Кулинъ трѣгва следъ четата. Ще ги изпрати до границата, а отъ тамъ ще се върне въ Зайчаръ да готви нови дружини. Докато се бие едната да могатъ да влѣзатъ още две-три.

Еремия изостава назадъ отъ четата, дочаква дѣда Ивана и трѣгва редомъ съ него. Старецътъ разбира. Той стиска силно ржката му и прошепва:

— За Недка ще се биешъ, Еремия, разбра ли? За Недка.

Долчинката се разтваря въ малка равнина. Четниците се спиратъ, подреждатъ се въ верига, свалятъ шапки и се прекръстватъ. Задъ низкитѣ храсти на срещния край на равнината е Турското царство, хубавата българска земя заграбена отъ анадолцитѣ. Отвѣдъ храститѣ дружината ще почне да редѣе, а изъ пѣтя ѝ ще никнатъ червени цвѣтчета.

— Боже помози!

Дружината трѣгва напредъ, извървява двадесетина крачки и еква залпъ.

Надъ храститѣ се вдига облакъ барутенъ димъ и заедно съ писъка на умирающитѣ отлита въ небесата.

Единъ мощенъ гласъ надхвърля шума на изненаданата чета:

— Напредъ, момчета! Ще ги разбиемъ и ще влѣземъ въ България. По-добре, че отъ сега се кръшаваме въ боя.

Еремия издига високо саблята си и се спуска предъ четниците. Преди втория залпъ, тѣ прескачатъ храститѣ и се вмъкватъ въ редоветѣ на низамитѣ.

Тукъ става страшното, тукъ става безчестното страшно, което не убива тѣлата, а духоветѣ: задъ

гърба на бойцитѣ, по голата снага на Голѣма Китка се спускатѣ тичешкомъ сръбски войници. Тѣ стрелятъ въ редоветѣ на четниците. Еремия ги вижда, но не съзира пжтя на куршумитѣ имъ. Лицето му засиява радостно:

— Дерзайте, братя! Ще победимъ! Идва ни сръбска помощ!

Нѣкой силно го дръпва за рамото:

— Мълчи! Това е измѣна!

Кнезъ Иванъ Кулинъ захвърля окърванената си сабля и унило отпуска глава.

VI

Кнезь Иванъ Кулинъ повдига гордо главата си и изглежда зрителитѣ, които пълнятъ сѣдебната стая на Зайчарския окръженъ сѣдъ. Хора — еднакви хора. Всѣки по отдѣлно може да си има свои мисли, свои чувства, своя обичъ и ненависть. а тука събрани наедно, толкова си приличатъ. Не като братя, не! Като излѣни!

Той срѣща познати лица, но погледитѣ имъ се пречупватъ. Не се задържатъ върху нищо. Такива сѣ очитѣ на тълпата.

Нарочно се заглежда въ най-важния свидетел по дѣлото — Коста Маринковичъ, черноречския окръженъ управителъ. Той се опитва да се усмихне, но усмивката му замръзва въ безформена и жалка бръчка.

Сѣдътъ шуми. Разпитватъ нѣкакви свидетели, хора, които стариятъ бунтовникъ нито е виждалъ нито е знаялъ; обвинителтъ победоносно плете затворнически вериги и е доволенъ отъ себе си, а зрителитѣ гледатъ съ любопитство, какво ще направятъ на този лудъ българинъ, който отъ двацетъ години върлува изъ Турция.

Иванъ Кулинъ не слуша дѣлото. Нему му е все едно, дали ще го пуснатъ на свобода, или ще го пратятъ въ затвора. Когато тъкмѣше четата, той не мислѣше за сетнинитѣ, защо да мисли сега? Другаде му е болката: пропадна и този опитъ за свобода. А въ родния му край навѣрно сѣ го чакали; навѣрно сѣ въстанали и сѣ били изклани, безъ той да може да имъ помогне. Тамъ е злото.

— Кнезъ Иване, — прошепва Еремия на ухото му. — Сждията те пита нѣщо.

— Менъ ли пита, — обръща се старецътъ. — Да ме попита.

Той се засмива безгрижно, като че ли не е на сждъ. Чува въпроса и още повече се размива. Питатъ го кои сръбски лица сж били негови помощници. Той се втренчва въ лицето на окръжния управителъ и безъ да мигне отговаря:

— Сърби помощници нѣмахъ. И да съмъ ималъ, нѣма да ги издамъ, но нѣмахъ. И защо ме питате? Мислите ли, че ще се заловя за такава работа, ако нѣмахъ заповѣдъ отъ високо мѣсто?

Сждътъ настрѣхва. Управителътъ побѣлява като тебеширъ. Тѣ отлично знаятъ отъ кого излиза заповѣдта, за която говори старецътъ, и се ужасяватъ, че ще бжде названъ по име. А въ стаята, между зрителитѣ е и самъ турскиятъ консулъ отъ Бѣлградъ. Все пакъ трѣбва да се направи нѣщо. Тогава обвинителътъ пита:

— Кое е това високо мѣсто?

Дѣдо Иванъ присвива очи и бавно отмѣрено отвръща:

— Волята на моя народъ, на моя великъ народъ, който пѣшка подъ робство.

Една облекчителна въздишка се понася изъ стаята.

Иванъ Кулинъ презрително повдига рамене:

— Страхливци!

Еремия е бледъ. Той не може да разбере стареца. Защо трѣбва да прикрива измѣната? Защо да не каже, че сръбскиятъ князь ги подучи за това?

— Кнезъ Иване, защо ги щадишъ? Тѣ провалиха дѣлото ни, а ти ги щадишъ! Нека да чуе турскиятъ консулъ. Нека и тѣ поизпитатъ нашата мжка!

— Не казвамъ, защото не е вѣрно, че нѣкой ме е подучвалъ за въстание. Па и да кажа това, което ти мислишь — никой не ще ми повѣрва.

— Тогава азъ ще кажа! — скача Еремия и виква високо:

— Нашъ помощникъ бѣше и сръбския ми...
Една плесница затваря устата му.

— Не яжъ живо месо, песи сине, — изкрещява старецътъ. — Като ти сж били малки ржцетъ, да не си се залавялъ за голѣма работа.

Сждиитѣ скачатъ слисани. Слисана е и тълпата. За пръвъ пѣтъ тя вижда такава нѣщо: двама другари да се биятъ въ сжда. Не да се биятъ, а единиятъ да удари другия.

Кнезъ Иванъ е спокоенъ. Само малко е бледъ и намръщенъ:

— Господа сждии, тази чета, за която се води дѣлото, азъ съмъ я стѣкмявалъ, азъ съмъ ѝ купилъ оржжие, азъ ще отговарямъ за нея. Само това, което ще кажа азъ, чухте ли: азъ! Само това е истина. Ако други си отвори устата, ще го заплую!

Еремия стои като вкопанъ. Ухото му пици отъ плесника, на бузата си усѣща прѣститѣ на дѣдо Иванъ и му е толкова обидно! Една стѣпка се опита да направи самъ и падна низко, низко. Божемъ искаше да покаже, колко несправедливъ и сраменъ е този сждъ, а не прецени какъ би погубилъ своето собствено дѣло. И не своето, а това на кнезъ Иванъ Кулинъ. Самъ да каже, че е билъ играчка въ чужди ржце. И ржце нечестни, ржце зацапани въ братска кръвъ. Той мислѣше, че ако изкаже военния министъръ Блазнавецъ ще залепи плесница на цѣла Сърбия. А плесницата получи самъ. И отъ кого? Отъ своя пръвъ учителъ въ борбата. За Недка не смѣ вече да мисли. Струва му се, че я вижда пакъ тамъ до дюлята, но сега

зеленитѣ очи го стрелватѣ, като свѣткавици и гласѣтъ ѱ, остърѣ и гнѣвенѣ, го сразява: „Азѣ ти се радвахѣ, смѣтахѣ те юнакѣ, а вижѣ дѣдо Иванѣ!“

Машината на провосждието се върти, скърцатѣ жбчатитѣ ѱ колелета сякашѣ кжсатѣ парченца човѣшка душа. На Еремия му е все едно какѣ ще го сждятѣ. Ако ще би да го застрелятѣ на пжтя, като бѣсно куче! Нѣма да продума дума. Само ще погледне дѣдо Иванѣ и съ очи ще му поиска прошка.

Зрителитѣ се изправятѣ на крака и затихватѣ. Изправятѣ се и сждиитѣ. Въ ржцетѣ на председателѣтъ заиграва една малка книжка, гласѣтъ му затреперва. Навѣрно той е честенѣ човѣкѣ, и макарѣ да знае неумолимитѣ закони на лицемѣрието, тия закони, които никога не сж писани, но винаги се прилагатѣ, подтиска съвѣстѣта си, за да прочете присждата:

„Загдето дѣдо Иванѣ Ангеловѣ Кулинѣ, кнезѣ на село Метковецѣ, а сега бѣглецѣ въ градѣ Зайчарѣ, си е позволилѣ да образува въ Сърбия бунтовническа чета; загдето Еремия Петровѣ Българовѣ отѣ градѣ Ломѣ, а сега живѣящѣ въ Бѣлградѣ си е позволилѣ да предвожда поменатата чета, и най-сетне загдето Герго Капитанчето, изѣ село Дѣлгодѣлци, а въ Сърбия съ неизвестно мѣстопребивание, е взелѣ живо участие въ образуването и похода на тази чета, — осждатѣ се: първиятѣ на осемѣ месеца затворѣ въ окови, вториятѣ на шестѣ месеца въ окови, а третиятѣ на четирѣ месеца затворѣ безѣ окови.

— Последна дума иматѣ осжденитѣ, — високо обявява председателѣтъ и сѣда облекченѣ, че е завършилѣ неприятното си занятие.

— Ще искамѣ да кажа две думѣ на сина си, — казва дѣдо Иванѣ. — Ей тука, предѣ васѣ, предѣ

сжда. Ще му поржчамъ да напише нѣщо си, а азъ да го подпиша преди да отида въ затвора.

— Може.

Дѣдо Иванъ се обръща къмъ зрителитѣ. Единъ младъ мжжъ се вдига отъ стола си и излиза напредъ.

— Рангеле, ела самъ да напишешъ единъ записъ.

Той подава на сина си единъ листъ хартия и спокойно начева да му диктува:

„Долуподписаний Иванъ Ангеловъ Кулинъ отъ село Метковецъ, Ломско, давамъ настоящий частенъ записъ на Стоянъ Мандичъ Пановъ и Стоянъ Живковичъ Грънчаровъ — и двамата търговци отъ градъ Зайчаръ, че имъ дължа една сума отъ 45,000 гроша търговскій курсъ за купения отъ тѣхъ за Българското въстание презъ тази 1867 година барутъ, съ условие, че ако не бжда живъ да имъ изплатя горната сума, или ако моето отечество не бжде щастливо да се освободи и имъ изплати сумата, тогава задължавамъ и заклинамъ синоветѣ си Рангела и Христа по какъвто да е начинъ да платятъ на тия мои вѣрни приятели. 1867, ноемврия 16, гр. Зайчаръ.“

— Пиши на края: получателъ.

Сетне издърпва писалката изъ ржката на сина си и съ едрия си гловатъ почеркъ подписва:

„Иванъ Ангеловъ Кулинъ.“

— Толкосъ! Рангеле, дай записа комуто трѣбва и кажи да не помнятъ съ зло. Сега да дойдатъ пандуритѣ да ме отведатъ въ затвора.

На стената задъ сждиитѣ има една голѣма икона съ сребърна нимба. И тая нимба е закована съ малко гвоздейче. Гвоздейчето е Божията правда.

Бедно, малко гвоздейче, колко мъничко неправда ти трѣбва, за да ръждясашъ!

VII

Случва се нѣкога затвора да те радва повече отъ свободата. Тамъ никого не виждашъ, никого не чувашъ, а можешъ да си мислишъ за всичко. Броишъ вмѣсто броеница халкитѣ на веригитѣ си и съ всѣка отброена хълка прехвърляшъ по единъ споменъ. И стоманата звѣни, като споменитѣ: ту тѣжно и зловещо, като камбана за смъртникъ, ту весело и леко, като сребъренъ косичникъ. Въ затвора кнезъ Иванъ Кулинъ хиляди пѣти преброи халкитѣ на своята верига и хиляди пѣти прехвърли споменитѣ си. Припомни си и такива, малки дребни случки, каквито никога не би си спомнилъ вънъ на свобода. Въ затвора добритѣ хора се изповѣдватъ сами предъ себе си. А такава изповѣдь е най-тежка. Ако отъ изповѣдника можешъ да скриешъ това, или онова, какъ да го скриешъ отъ себе си?

Стариятъ размирникъ, човѣкътъ който бѣше разпилѣлъ цѣлъ животъ въ борба за свобода, въ малката килия на затвора въ Пожаревецъ притегли всичкитѣ си дѣла. На едната кѣпона на съвѣстѣта си закачи всичко добро, на другата — лошото и повдигна лоста. Дветѣ блюда се изравниха. Значи не си е прекаралъ днитѣ напраздно. Покрилъ е злото съ недобро, праведното съ справедливо. До тука — черта. А отъ тука насетне, каквото е рекълъ Господъ. Човѣкъ, който шейсетъ и петъ години си е пазилъ мѣрката, нѣма да я загуби на шейсетъ и шестата.

Когато излѣзе изъ тъмната килия поблагодари на слънцето, че още свѣти надъ грѣшната земя. Навѣрно за горскитѣ звѣрове и птичкитѣ. А то хората не заслужаватъ слънчева милувка.

Като стигна въ кжщата си въ Зайчаръ, още веднѣжъ поблагодари на Бога. Поблагодари му, че го посрещна Недка. И не му прошепна една лоша дума и съ погледъ не го осжди за нищо. Само цѣлуна дѣсницата му и почти разплакана промълви:

— Горкия дѣдо, колко сж го измжчили безбожницитѣ.

Тогава той излѣга, че никакъ не сж го мжчили, че съ нищо не сж го обидили, че като паша се е разполагалъ въ затвора. Излѣга. защото наистина забрави неволята си при срещата съ Недка.

Отъ него день на сетне любовта му къмъ сирачето порастна още повече. Той седѣше на миндерчето, премѣташе броеницата си, може би още кроеше нѣкакви бунтовни работи, а Недка сгушена до него шиеше. И съ всѣки бодъ на иглата шиваше по една моминска надежда, по една сирашка болка. Тя чакаше Еремия. Той бѣ излѣзълъ по рано отъ затвора, бѣ миналъ презъ Зайчаръ, само да я зърне на пѣтния прагъ и бѣ изчезналъ. Ала Недка знаеше, че ако е живъ ще се върне. Еднѣжъ се опита да отвори дума предъ дѣдо си за него, старецътъ сви вежди:

— Не мисли за него, къзъмъ. Не сж се свършили мжжетѣ по свѣта.

Стана ѝ мжчно. Тя не за това попита, а за да научи дали е живъ. Заплака и втори пѣтъ не продума.

Животътъ си тече тихъ и еднозвученъ.

Изморилъ ли се бѣше Иванъ Кулинъ отъ толкова борба? Измѣната ли бѣше изпила юнашката му кръвь? Или затвора бѣ похабилъ здравето му?

Не! Той бѣше бодъръ, бѣше юнакъ, бѣше здравъ и силенъ. Само че затворническиѣ вериги още му тегнѣха на рѣцетѣ. Презъ стобора на къщата му надничаха хитри очи на шпиони, по стѣпките му вървѣха преоблѣчени пандури, когато нѣкой се опитваше да пресѣче улицата и да похлопа на портата му, на рамото му се отпущаше десницата на непознатъ човѣкъ и го повеждаше за управлението. Старецътъ бѣше молепсанъ, бѣше белязанъ, като прокаженитѣ и всички бѣха длѣжни да бѣгатъ отъ него.

Ала кой можеше да му посегне на вѣрата? Тя горѣше въ сърдцето му, като голѣмото божигробско кандило, което само се пали на Възкресение. Иванъ Кулинъ знаеше, че не само въ неговото сърдце гори такава кандило. То гори въ сърдцето на всички роби и имъ свѣти, и ги грѣе, и ги кара да проглеждатъ въ тъмнината на робството, и да си дирятъ сами спасението. И царетѣ сж като всички хора. Ето князь Михайло го убиха заговорници въ Топчи дере. Убиха го тѣзи, които трѣбваше да го вардятъ отъ враговетѣ му. Такава е хорската искреностъ. Такава е хорската вѣчностъ. Единъ човѣкъ не е нищо, а народа е вѣкъ — вѣкъ отъ вѣкове. И когато е въ робство той е по-силенъ, по-сплотенъ и по-могъщъ. Ако самъ кнезь Иванъ не е успѣлъ да направи нищо за свободата, не е успѣлъ, защото и той е билъ човѣкъ. А ония, робитѣ, навѣрно ще направятъ! Човѣкътъ е капка отъ народа. И както сама капка въ морето нищо не прави, а всички капки разбиватъ гранитни скали, така и народа си сваля игото.

Хиляди и хиляди пѣти кнезь Иванъ Кулинъ е премислялъ това. А тази вечеръ мисълта му още по-ясно вижда силата на морето-народъ. Той седи самъ до отворения прозорецъ, гледа звездитѣ и се усмихва:

— Като падне една звезда никой не я вижда нито къде пада, нито какво прави кждето падне. Я да паднатъ всички звезди! Като барутъ ще изгори земята.

Тихиятъ вечеренъ лъхъ краде миризмата на босилека и шибоа отъ градината и пълни съ нея стаята. Старецътъ съ пълни гърди поема свежия въздухъ и му е радостно. Знае: ще дойдатъ дни и всички ще могатъ тъй свободно да дишатъ въздуха. А сега...

Той чува въ другата стая тихъ слържанъ плачъ. Става тихо отъ стола си да не разбуди баба Димитра, отваря вратата и излиза на пруста. Плаче Недка. Бедната Недка!

Дѣдо Иванъ открехва вратата на стаята ѝ и се спира нерешително. Може и да сънува нѣщо лошо.

— Недко, ти ли плачешъ, къзъмъ?

Отвърща му една въздишка. Болнавата свѣтлина отъ кандилото играе по лицето на девойката, блѣсти въ мокритѣ отъ сълзи очи и потъва чакъ до сърдцето ѝ.

— Защо плачешъ. Недко? За какво ти е до милѣло, чедо?

Старецътъ влиза въ стаята, затваря следъ себе си вратата и сѣда на леглото. Нѣжно пригръща девойката:

— Кажи ми на мене. Изплачи ми се и ще ти олекне. Азъ съмъ старъ и много мъжа съмъ видѣлъ. Е, не съмъ плакалъ, като малкитѣ девойки, но отъ сълзи разбирамъ.

И се опитва да се засмѣе.

Недка се отпуска на скута му и зарива още по-силно.

— Е де, е де, и ти! Ела на себе си, Недко. Кажи ми.

— Не бива да мисля за него, дѣдо Иване, не бива и да плача. Знамъ. Всичко знамъ. Искамъ да го забравя, а сълзитѣ сами ми пълнятъ очитѣ.

— Кого да забравишъ, Недко?

— Него, — изхлипва момичето. — Него, Еремия. Не мога, дѣдо. А той ..

— Остави, остави...

— Още преди две години го убили, а азъ... го чакахъ...

— Кого убили? Еремия ли? Кой ти рече, че го убили?

Тази новина кара старецътъ да подскочи, като опаренъ. По сърдцето го жегва. Следъ признанието сякашъ и Недка се успокоява. Тя бавно, още тръпнеща и разплакана, разказваше:

— Бачо Герго Капитанчето казалъ на Гинкина братъ за Еремия. Тя ми разправи всичко: и ти дето си го ударилъ въ сѣдилището, и какъ после плакалъ предъ бача Герга да го простишъ, и всичко.

— Разкажи, Недко. Полекичка ми разкажи, къде и кога сж го убили.

— Като излѣзаль отъ затвора, забѣгналъ въ Влашко. Отишълъ при народнитѣ хора и се писалъ хайдутинъ при хаджи Димитра. Съ него миналъ Дунава... и тамъ... и тамъ...

— На Балкана ли? — пита дѣдо Иванъ и съ дланъ избърсва лѣвата си буза.

— На Балкана, дѣдо... страшно, страшно...

— Тѣй, тѣй!...

Старецътъ понича да излѣзе. На вратата се спира, обръща се къмъ момичето и прошепва:

— Поплачи си за него, Недко. Поплачи си и го помни.

Преминава кжсата лѣтна нощъ. Звездитѣ избляватъ, потъватъ въ беззвездното небе, като

свѣтулки и пускатъ само една своя сестрица да дочака слънцето: зорницата.

Седналъ въ градината си кнезъ Иванъ Кулинъ гледа голѣмата сребърна звезда и се усмихва тѣжно:

— Лъжа е, че като умре нѣкой отъ небето пада една звезда. Колкото хора сж избили турцитѣ въ България — звезди не биха останали на небето. Падатъ може би, само звездитѣ на грѣшницитѣ. А на тия, които знаятъ защо сж живѣли и умрѣли, звездитѣ заблѣщаватъ още по-свѣтли и лжчезарни. Ето зорницата: тя е станала толкова свѣтла отъ какъ е билъ убитъ Еремия.

Старецътъ иска да пролѣе една сълза за убития хайдутинъ, ала нѣкакъвъ гласъ му шепне отъ вжтре, отъ самó сърдцето му:

— За кого ще плачешъ? За юнака ли? Остави да го оплакватъ вилитѣ и самодивитѣ. Тѣ сж хайдушки посестрими. Нека го оплаква и твоята Недка. Като е била юнашко либе, нека си оплаква любовта. А ти, кнезъ Иване, прекръсти се и речи: да роди българска майка хиляда, като Еремия! За хайдутина такъвъ поменъ е най-свѣтълъ.

— Тѣй, тѣй, — съгласява се дѣдо Иванъ. — Единъ грѣхъ направи Еремия и си го изкупи. Малкъ му бѣше грѣха, като прашина бѣше, отъ младостъ и неопитностъ го направи, а съ живота си го плати.

Той отново премѣрва своя животъ и вижда, какъ се изравняватъ дветѣ блюда на везнитѣ. Премѣрва живота на Еремия, а дѣсното блюдо натежава много и много. Така е: една капка кръвъ тежи колкото цѣлъ сандѣкъ куршуми.

Старецътъ отпуска глава на гърдитѣ си и задрѣмва. Утринниятъ вѣтрецъ развѣва бѣлитѣ му власи, а първитѣ лжи на слънцето ги превръщатъ въ златенъ ореолъ около бледото му лице.

— Иване, — разбутва го баба Димитра. — Иване бре, гледай го какъв човък. Да заспи въ градината.

Дѣдо Иванъ повдига глава. Лицето му е побледо и по-остро отъ други пжтъ.

— Да не си боленъ, бре човѣче; обърнахъ кжщата да те диря, а ти си заспалъ на двора!

— За какво съмъ ти потрѣбвалъ, — сопва се дѣдо Иванъ и става. Боленъ! Ако отъ такъво нѣщо се разболѣваше Иванъ Кулинъ, до сега сто пжти би трѣбвало да лежи въ черната. Все има да е спалъ сто пжти на Балкана. Женски умъ!

— На мене не си ми затрѣбвалъ, — троснато отвърща баба Димитра, — ами върви вижъ за какво си затрѣбвалъ на окржжния. Пратилъ единъ пандуринъ да те вика.

Дѣдо Иванъ плисва на лицето си нѣколко шепи студена вода, избърсва се съ кенарлията кърпа и тръгва. Още отъ пжтната врата го сподиря нѣкакъвъ непознатъ човъкъ, но това не го учудва. Наученъ е да го следятъ. Нека си върви копятъ подире му.

Той върви съ гордо издигната глава, спокоенъ и хладенъ. Минувачитѣ го поздравляватъ почти-телно, търговцитѣ отъ чаршията го канятъ любезно на кафе, малкитѣ деца го сочатъ съ прѣстъ и си шушукатъ: „Този е кнезъ Иванъ — български войвода!“

Старецътъ чува шушуканията на децата и поклаща глава: войвода бѣше Еремия. Той можа да си пролѣе кръвта за една плесница.

Окржжниятъ управителъ Коста Маринковичъ го посреща правъ:

— Ела, старий приятелю, заповѣдай, седни.

И едва скрива една въздишка. Очитъ му не смѣятъ да срещнатъ очитъ на дѣдо Ивана; подава му ржка и потреперва.

— Е?

— Много лоши новини, дѣдо Иване.

Управительтъ не знае какъ да почне. Отъ толкова години той другарува съ стареца, а сега нему се падна да му каже и най-страшната вестъ. Какво да направи? Нали е човѣкъ? Нали трѣбва да си запази кжшея?!

Дѣдо Иванъ самъ му помага:

— Кажи, Коста. Азъ и тѣй никога не съмъ чакалъ отъ тука да науча хубава новина. Кажи и си свали товара отъ гърба.

И какъвъ товаръ! Какъвъ подѣлъ товаръ!

— Получихъ писмо отъ министра на вжтрешнитѣ дѣла. Лично той го е писалъ и ми го праща секретно. На, прочети.

Дѣдо Иванъ поема листа и прочита само подписа:

— Министъръ на вжтрешнитѣ дѣла Радой Милойковичъ. Е, какво пише?

Той оставя писмото на масата и разсѣяно разглежда стаята. Не му ли е все едно какво пише министъртъ? Може би отново ще го сждятъ. Погледа му се спира върху портрета на убития князь Михаилъ, и подигравателно свититѣ му устни промълвяватъ:

— Толкова ли се плашатъ убийцитѣ отъ Топчидере, че мога да ги назова по име? Пиши имъ Коста, да не се боятъ. Азъ съмъ българинъ. . . .

— Не е за шеги време, дѣдо Иване. Министъртъ ми пише, не, заповѣдва ми да те предамъ на турскитѣ гранични власти.

Коста Маринковичъ изважда носната си кърпа и бързо започва да трие потното си чело. Съ кърпата той закрива очитѣ си, инѣкъ би видѣлъ каква свѣтла усмивка грѣйва по лицето на стария размирникъ.

— Значи, до тука, — поклаща глава дѣдо Иванъ. Сега дѣсното блюдо и на неговиятъ животъ ще натежи.

— Правителството е измолило, дѣдо Иване, отъ султана да бжде пощаденъ живота ти. Турскиятъ консулъ обещахъ. Щѣли само да те държатъ въ село. Свободенъ щѣлъ си да бждешъ. Само единъ пѣтъ въ недѣлята щѣлъ си да ходишъ при каймакамина въ Ломъ. . .

Кнезъ Иванъ Кулинъ не го чува. Облакѣтенъ на прозореца, той дѣлбае съ очи бездѣнната синева, дири тамъ нѣкъде дълбоко, кждето се разтапятъ въ зори звездитѣ, да намѣри Божията промисълъ и да я разгадае. Струва му се, че отъ свода му се усмихва хубавото юнашко лице на Еремия и го запитва: прости ли ми вече, кнезъ Иване? О, той му е простилъ! Простилъ му е и самъ го моли за прошка! Като по-голѣмъ братъ го тачи. И го пита на свой редъ: Еремия, братко мой съ честно юнашко сърдце, ти си високо, надалече виждашъ. Стига ли погледа ти до нашата земя? Виждашъ ли сивитѣ скали на Бѣлоградчикъ? Виждашъ ли сребърнитѣ води на Арчаръ и Цибрица? Виждашъ ли тежкото злато на нивитѣ? Съ невидими прѣсти Еремия докосва очитѣ на стареца и ги отваря: — Гледай, кнезъ Иване, вижъ и ти.

Вече нѣма време и пространство. Планинитѣ се снишаватъ, равнината сама притичва до нозетѣ му и той вижда: ето го окървавенъ, босъ, съ разкъсани дрехи върви изъ нивитѣ. Шуми вѣтърътъ

въ зрѣяналитѣ класове, полюшва ги, като голѣмо златно море, разкрива цѣвналитѣ между тѣхѣ метличини и макове и ги кара да се покланятъ на боситѣ му стѣпки. Единъ ярѣкъ макъ му кима: кнезь Иване, азъ съмъ сърдцето на капитанъ Кръстю; една срамежлива метличина му се усмихва: кнезь Иване, азъ съмъ окоето на Гицо Пую; две бледи сребърни вероники приветливо му шепнатъ: кнезь Иване, ние сме сълзитѣ на хаджи Мара. Тука тя погали презъ пролѣтъта на 1857 година едно бѣло агънце и го обрече за добро.

Старецътъ върви край синуритѣ. Жътвари му се покланятъ до-земи: добре дошълъ! Ние отколе те чакаме за жътва. Работници много, а нѣма, кой да ни каже: хайде! Водачъ нѣмаме! Кнезь нѣмаме да ни подкани!

Какво, че съмъ умрѣлъ, мисли си дѣдо Иванъ и оглежда жътваритѣ. Ето тия хора познаватъ душата ми. Нея чакатъ. На нея се надѣватъ. Тѣ познаватъ и умрѣлитѣ души. И вѣрата ми знаятъ. Той изпѣлва сърдцето си съ сила и виква съ оня неуловимъ гласъ, съ който говорятъ Светиитѣ въ царството Божие: Идвамъ, братя мои жътвари, идвамъ!

Окржжниятъ управитель слага ржката си на рамото му:

— Какво мога да направя азъ, стари приятелю? Кнезь Иванъ Кулинъ се обръща:

— Какво можешъ да направишъ ли? Нищо. Повикай пандуритѣ си да ме вържатъ! Това направи!

Той пресича стаята, опитва се да отвори вратата и самъ да повика пандуритѣ, но нѣщо притиска гърдитѣ му и го задаша. Подпира се на стената, притваря очи и простенва:

— Лошо е, Коста, когато братъ те продава
за две шепи меджидии.

Сетне грохва.

Жълтитъ стени на стаята, огръяни отъ юлското
слънце приличатъ на голъмата българска нива,
където седятъ жътваритъ и чакатъ Исуса.

— — —
Лѣто Господне 1870.

ПОЯСНЕНИЯ

КНЕЗЪ има значение на първенецъ, старейшина, народенъ водачъ. Запазена въ този смисълъ отъ най-стари дни, тая „титла“ остава съ значение почти до освобождението. Особено е била разпространена въ Видинъ и околността, кждето турското население е било малко и българитѣ сж пазили своитѣ стари родови управления.

ДѢДО предъ името на първенцитѣ не означава действително старъ човѣкъ, а човѣкъ мждъръ и личенъ. Кнезъ Иванъ Кулинъ е билъ наричанъ „дѣдо“ още на 30 години.

ДЖЕПАНЕ — муниции, бойни снаряжения.

КНЕЗЪ ИВАНЪ КУ-
ЛИНЪ, ПОВЕСТЬ ОТЪ
ЗМЕЙ ГОРЯНИНЪ Е
КНИГА ДЕВЕТА ОТЪ
ПЪРВАТА ГОДИНА
НА БИБЛИОТЕКА
ЗАВЕТИ. ОТПЕЧАТА
СЕ ВЪ ПЕЧАТНИЦА
ПОЛИГРАФИЯ А. Д.,
СОФИЯ. МЕСЕЦЪ ДЕ-
КЕМВРИЙ 1936 ГОД.
ВЪ 4,000 ЕКЗЕМПЛЯРА.

РЕДАКТОРИ:
НИК. Т. БАЛАБАНОВЪ
МИРОСЛАВЪ МИНЕВЪ

БИБЛИОТЕКА ЗАВЕТИ

ИЗЛИЗА ВСЪКИ МЕСЕЦЪ
ОСВЕНЪ ЮЛИЙ и АВГУСТЪ
ГОДИНА ПЪРВА, КНИГА
Д Е В Е Т А
ДЕКЕМВРИЙ 1936 ГОД.
ГОДИШЕНЪ АБОНАМЕНТЪ
100 ЛВ. ПОЩЕНСКА ЧЕКОВА
СМЪТКА 10-70. ТАЗИ КНИГА
ОТДЪЛНО СТРУВА 30 ЛЕВА